

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου

Το σχίσμα των Αρσενιατών (1265-1310)

Συμβολή στην μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος

Εισαγωγικά*

Το β' μισό του 13ου αιώνα αποτελεί περίοδο σημαντικών αλλαγών για την βυζαντινή αυτοκρατορία. Η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς της Νίκαιας το 1261, η αλλαγή της πολιτικής του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259–1282)¹ σύμφωνα με τα νέα δεδομένα και οι διαρκείς πιέσεις από τους εξωτερικούς εχθρούς σηματοδότησαν το πέρασμα στην τελευταία περίοδο της ιστορίας της². Σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις της περιόδου διαδραμάτισε το Σχίσμα των Αρσενιατών που ξέσπασε στο όνομα της νομιμότητας του πατριάρχη Αρσενίου (1254–1259 / 1261–1265)³ και δίχασε τη βυζαντινή Εκκλησία και κοινωνία για μισό περίπου αιώνα, από το 1265 ως το 1310. Η σπουδαιότητα του σχίσματος εντοπίζεται κυρίως στο γεγονός ότι συμπτωνώνονται σ' αυτό όχι μόνο θρησκευτικά αλλά και πολιτικο-κοινωνικά φαινόμενα, που επηρέασαν όλο το φάσμα της βυζαντινής ζωής από την εποχή που ξέσπασε ως το τέλος του.

Παρά ωστόσο τη σημαντικότητά του το Σχίσμα των Αρσενιατών δεν έγινε αντικείμενο μελέτης από πολλούς ερευνητές. Οι Ι. Ε. Troitskij, Ι. Συκουτρής και V. Laurent είναι οι μόνοι ίσως που έχουν ασχοληθεί με αυτό σε σχετικές μελέτες τους⁴. Επιπλέον ιδιαιτερότητα παρουσιάζουν και οι πηγές που αναφέρο-

*Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας με τίτλο "Το σχίσμα των Αρσενιατών" που υπέβαλα στο Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας του ΑΠΘ τον Σεπτέμβριο του 1997. Ευχαριστώ την καθηγήτριά μου κ. Αλκ. Σταυρίδου – Ζαφράκα για το αμέριστο ενδιαφέρον και την συμβολή της στην ολοκλήρωση και αυτής της εργασίας.

1. Για τον Μιχαήλ Η' Δούκα Άγγελο Κομνηνό Παλαιολόγο βλ. και PLP 9 (1989), Νρ 21528.

2. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους* (εκδ. 5η), μεταφρ. Ι. Παναγοπούλου, τ. 3 Αθήνα 1993 (*Geschichte des byzantinischen Staates* (3) München 1963) (στο εξής *Ιστορία*), 133 κε. – D. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261–1453*, μεταφρ. Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1996 (*The Last Centuries of Byzantium 1261–1453* Cambridge 1993) (στο εξής *Τελευταίοι αιώνες*), 79 κε.

3. PLP 1 (1976), Νρ 1694.

4. Το έργο του Ι. Ε. Troitskij, *Arsenij i Arsenity*, (εκδ. VR, London 1973) (στο εξής *Arsenij*) μου είναι προσιτό μόνο μέσω της εισαγωγής – περίληψής του από τον J. Meyendorff. Βλ. επίσης Ι. Συκουτρής, "Περί το σχίσμα των Αρσενιατών", *Ελληνικά* 2 (1929), 267–332 (στο εξής *Σχίσμα*)/3

νται στο σχίσμα, καθώς ανάλογα με τη στάση του συγγραφέα τους απέναντι σε αυτό τάσσονται είτε υπέρ είτε κατά του Αρσενίου και των σχισματικών. Για την ακρίβεια διακρίνουμε τέσσερις βασικές κατηγορίες πηγών: 1. Τους ιστορικούς και χρονογράφους του 13ου–15ου αιώνα. Από αυτούς ο Γεώργιος Ακροπολίτης (13ος αι.) γνωστός για τα εχθρικά του συναισθήματα απέναντι στον Αρσένιο και τους Λασκαρίδες της Νίκαιας υποστηρίζει σαφώς τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο. Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης (13ος αι.) από την άλλη καθώς ήταν “φίλος και σύνοικος” του Αρσενίου υπερασπίζεται κατά κύριο λόγο τη στάση του πατριάρχη. Πιο διεξοδικός και αντικειμενικός στην απόδοση των γεγονότων φαίνεται πως είναι ο Γεώργιος Παχυμέρης (αρχές 14ου αι.), ενώ οι μεταγενέστεροι ιστορικοί Νικηφόρος Γρηγοράς (μέσα 14ου αι.) και Γεώργιος Σφραντζής ή Φραντζής (15ος αι.) μας παρέχουν λίγες και όχι ιδιαίτερα ακριβείς πληροφορίες για τα σχετικά με το σχίσμα γεγονότα⁵.

2. Τα υπέρ της υπόθεσης του Αρσενίου έργα. Σε αυτά ανήκουν η Διαθήκη του Πατριάρχη Αρσενίου (13ος αι.), η οποία ουσιαστικά δικαιολογεί και δικαιώνει τη στάση του⁶, η επιστολή του Μακαρίου Πισιδιάς⁷ προς τον Μανουήλ Δι-

(1930), 15–44/5 (1932), 107–126 – V. Laurent, “Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme Arsenite”, *Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine*, 26, 2 (1945), 225–313 (στο εξής *Schisme*).

5. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Georgii Acropolitae opera*, ed. A. Heisenberg, t. I. *Historia, Breviarium Historiae Theodori Scutariotae additamenta*, Leipzig 1903, ανατ. Stuttgart 1978 – Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, εκδ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 7 (1894), 1–556 – Γεώργιος Παχυμέρης, Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* εκδ. A. Failler, *Georges Pachymérés Relations historiques, Livres I–VI (CFHB XXIV/I, II Series Parisiensis)*, Paris 1984 και Γεωργίου Παχυμέρη (Α' στο εξής), *Ανδροῦνικος Παλαιολόγος* εκδ. Im. Bekkerus, *Georgii Pachymeris, Andronicus Palaeologus, vol. alterum (CSHB)*, Bonnae 1835 – *Νικηφόρος Γρηγοράς, Νικηφόρος Γρηγορά, Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας Λόγοι*, εκδ. L. Schopen – Im. Bekker, *Nicéphori Gregorae Historia byzantina, I–III* Bonnae 1829–1855 – Γεώργιος Σφραντζής ή Φραντζής, *Georgii Phrantzae, Chronicon*, ed. J. B. Papadopoulos, vol. I. Lipsiae 1935. Πρβ. I. Σκουτρίης, *Σχίσμα*, 267–269 – M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204–1261)*, Oxford 1975 (στο εξής *Government*), 87–88 – Π. Νικολόπουλος, “Ανέκδοτο Αρσενιατικό δοκίμιο υπέρ των σχιζομένων”, *ΕΕΒΣ* 48 (1990–91), 164–280 (στο εξής *Ανέκδοτο Δοκίμιο*), σ. 233–234.

6. Βλ. Διαθήκη του αγιωτάτου Αρσενίου ἄρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και οικουμενικού πατριάρχου, PG 140, 947–958 (Για το θέμα της αυθεντικότητάς της βλ. H. – G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich München* 1959, 703). Πρβ. M. Angold, *Government*, 87.

7. “Τοῦ μητροπολίτου Πισιδείας πρὸς τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης κύρ Μανουήλ τὸν Δισύπατον πὼς καὶ τίνα τρόπον ἀφορίσθη ὁ κύρ Ἰωσήφ παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Ἀρσενίου ὡς λύων ἄπερ αὐτὸς ἔδισε κανονικῶς”, εκδ. Σ. Ευστρατιάδης, *Ελληνικά* 1 (1928), 89–94. Πρβ. I Σκουτρίης, *Σχίσμα*, 267 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 228. Για τον Μακάριο Πισιδιάς βλ. *PLP* 7 (1985), Νρ 16271.

σύπατο Θεσσαλονίκης (13ος αι.)⁸, η επιστολή του Καλλίστου⁹ προς τον Μανουήλ Δυσύπατο επίσης (13ος αι.) και ο “Λόγος υπέρ των σχιζομένων” (13ος αι.), που αποδίδεται σε έναν από τους αρχηγούς των Αρσενιατών, τον ιερομόναχο Υάκινθο¹⁰.

3. Τα εναντίον των σχισματικών έργα, στα οποία ανήκουν ένα δοκίμιο του μοναχού Μεθοδίου (13ος αι.)¹¹, κάποιες από τις επιστολές του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ Κωνσταντινουπόλεως (1289–1293 / 1303–1309) (αρχές 14ου αι.)¹², μια πραγματεία του μητροπολίτη Εφέσου Ιωάννη Χειλά (13/14ος αι.)¹³ και δύο έργα του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεολήπτου (αρχές 14ου αι.)¹⁴.

4. Τέλος τις σχετικές συνοδικές αποφάσεις και άλλα επίσημα έγγραφα, όπως αυτά που αφορούν στον τερματισμό του σχίσματος¹⁵.

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης (1254–1258) – Άνοδος Αρσενίου στον πατριαρχικό θρόνο

Το Σχίσμα των Αρσενιατών έχει τις ρίζες του στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και ιδιαίτερα στην περίοδο βασιλείας του Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη (1254–1258), τρίτου εκπροσώπου της δυναστείας των Λασκαριδών¹⁶. Με δική

8. *PLP* 3 (1978), Νρ 5544.

9. “Επιστολή Καλλίστου πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης Κύριον Ἐμμανουὴλ τὸν Δυσύπατον”, ἐκδ. Ι. Συκουτρῆς, *Ελληνικά* 3 (1930), 17-26. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 234-236. Ο Ι. Συκουτρῆς, “Περὶ τοῦ σχίσματος τῶν Αρσενιατῶν”, *Ελληνικά* 3 (1930), 26 κε. τον ταυτίζει με τον εκκλησιαστικό ιστορικό Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο. Για τον Κάλλιστο βλ. επίσης *PLP* 5 (1981), Νρ 10482.

10. “Λόγος υπέρ των σχιζομένων”, ἐκδ. Π. Νικολόπουλος, *ΕΕΒΣ* 48 (1990–91), 260–280. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 257. Για τον Υάκινθο βλ. και *PLP* 12 (1994), Νρ 29458.

11. “Συλλογή ἐκ διαφόρων συνοπτικῶν βιβλίων ὅτι οὐ δεῖ σχιζεσθαι ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων ὀρθοδόξων ὄντων, εἰ κατὰ τινα ἐγκληματικὴν περίστασιν ἢ χειροτονία αὐτῶν προβῆ”. Για την έκδοσή του βλ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 226 & 2. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 226–228.

12. “Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαὶ πρὸς τε τὸν αὐτοκράτορα και πρὸς ἑτέρους, πολὺν τὸν θεῖον ζήλον ἐμφαίνουσαι” (στο ἐξῆς *Επιστολές*), ἐκδ. Α. – Μ. Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople (CFHB VII)* Washington DC 1975, 1–115 (σελ. 2–303) (στο ἐξῆς *Correspondence*). Για τον πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ βλ. και παρακάτω (κυρίως σημ. 194).

13. *PLP* 12 (1994), Νρ 30764.

14. *PLP* 4 (1980), Νρ 7509. Για τα έργα των Ιωάννη Χειλά και Θεολήπτου Φιλαδελφείας βλ. παρακάτω σημ. 239.

15. Βλ. κυρίως V. Laurent, *Schisme*, 289–313.

16. Ο πρώτος εκπρόσωπος της δυναστείας, ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης (1204–1222) κατάφερε

του παρότρυνση εκλέχτηκε ο Αρσένιος Αυτωρειανός¹⁷ στον κενό μετά το θάνατο του πατριάρχη Μανουήλ Β' (1243–1254) πατριαρχικό θρόνο. Η Σύνοδος που συγκλήθηκε για αυτόν το λόγο πρότεινε αρχικά τον Νικηφόρο Βλεμμύδη¹⁸. Ο Θεόδωρος Β' όμως δεν έδειξε μεγάλη προθυμία να επικυρώσει την εκλογή του. Γι' αυτό και ο Νικηφόρος, που επίσης διατηρούσε τις επιφυλάξεις του ως προς την ανάληψη της πατριαρχίας λόγω των φιλοδοξιών του αυτοκράτορα να επεμβαίνει στις εκκλησιαστικές υποθέσεις ("ὁ δὲ πρὸς τὸ ἦθος τοῦ βασιλέως ὄρων ὀκνηρότερος περὶ τὸ πρᾶγμα ἐτύγχανεν"¹⁹), αρνήθηκε την πρόταση. Η χειροτονία του Αρσενίου πρέπει να έλαβε χώρα κατά τον V. Laurent, στο δεύτερο μισό του Νοεμβρίου του 1254²⁰.

μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους της τέταρτης σταυροφορίας το 1204 να εδραιώσει την βυζαντινή κυριαρχία στην Μικρά Ασία και να στερεώσει σε γερές βάσεις τη νέα αυτοκρατορία της Νίκαιας. Επιπλέον με την ταυτόχρονη οργάνωση του πατριαρχείου η Νίκαια κατέστη πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο της «εξόριστης» βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το έργο του Θεοδώρου Α' συνέχισε ο γαμπρός και διάδοχος του Ιωάννης Βατάτζης (1222–1254) που θεωρείται ο μεγάλος οργανωτής της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, την οποία και ανέδειξε σε μεγάλη δύναμη. Οι γενικά ευνοϊκές εξωτερικές συνθήκες και η αποτελεσματική εσωτερική πολιτική του που βασίστηκε στην καλοδιοικούμενη γεωργία, στην πολιτική της αυτάρκειας και στην φροντίδα για τις κατώτερες τάξεις του πληθυσμού οδήγησαν σε μια σπουδαία ανάπτυξη το κράτος της Νίκαιας. Βλ. H. Ahrweiler, "La politique agraire des empereurs de Nicée", *Byzantion* 28 (1958) (στο εξής *Politique agraire*), 51–66, κυρίως σ. 51–64 – A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile*, London 1912, ανατ. Amsterdam 1964 (στο εξής *Lascarids*), 58 κε. – H. Ahrweiler, "L'expérience Nicéene", *DOP* 29 (1975) (στο εξής *Expérience*), 23–40, κυρίως σ. 28–32 – M. Angold, *Government*, κυρίως σ. 12–14, 47–48, 97–120 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα: Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, α' ανατ. (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7), Θεσσαλονίκη 1991, 53–60.

17. Για τον Βίο του Αρσενίου πριν την άνοδό του στο πατριαρχικό αξίωμα βλ. κυρίως Π. Νικολόπουλος, "Ανέκδοτος Λόγος εις Αρσένιον Αυτωρειανόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως", *ΕΕΒΣ* 45 (1981–82), 406–461 (στο εξής *Ανέκδοτος Λόγος*). Σχετικά με τον Αρσένιο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι προφανώς δεν έχει καμία σχέση με τον Γεννάδιο από τη Βουλγαρία, με τον οποίο τον ταυτίζει ο K. G. Kaster στο άρθρο του Gennadius von Bulgarien, von Vatopedi (Arsenius Autoreianus von Konstantinopel) στο *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Herausgegeben von Wolfgang Braunsfels, Ikonographie der Heiligen, 1974 Herder, 359–360. Βάσει των πληροφοριών που μας δίνουν οι πηγές της περιόδου (βλ. παραπάνω, Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτος Λόγος*, κυρίως 409 κε.) και μετά από προσωπική προσεκτική μελέτη των *Acta Sanctorum*, Octobris, tomus XI, Bruxellis 1864, 181–182, όπου παραπέμπει βασικά ο K. G. Kaster δεν εντόπισα κάτι που να μας οδηγεί στην ταύτιση των δύο αυτών προσώπων (διατηρώντας βέβαια όλες τις επιφυλάξεις).

18. Για τον Νικηφόρο Βλεμμύδη βλ. και *PLP* 2 (1977), Νr 2897.

19. Γεωργ. Ακροπολίτης, 106. 18–19.

20. Νικηφ. Βλεμμύδης, 41.28–31 – Γεωργ. Ακροπολίτης, 106 – Θεόδωρος Σκουταριώτης, 509, 510 κε., 548. Πqβ. I. Συκωντής, *Σχίσμα*, 272–273 – A. Gardner, *Lascarids*, 206–207 – V. Laurent, "La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIes (1208–1309)", *REB* 27 (1969) (στο εξής *Chronologie*), 129–149, σ. 138–140 – M. Angold, *Government*, 57.

Δεσποτικός και αυταρχικός χαρακτήρας ο Θεόδωρος Β' προωθώντας στον πατριαρχικό θρόνο τον απλό μοναχό Αρσένιο και όχι κάποια προσωπικότητα με επιρροή όπως ο Νικηφόρος Βλεμμύδης έδειξε καθαρά την πρόθεσή του να αποκτήσει τον έλεγχο της Εκκλησίας²¹. Με την ίδια υπεροψία αντιμετώπισε τα προνόμια και τις φιλοδοξίες των αριστοκρατών – εκπροσώπων της κωνσταντινοπολίτικης κυρίως αριστοκρατίας. Αδιαφόρησε για αυτά και προκάλεσε έτσι τη δυσαρέσκειά τους. Επιπλέον η προαγωγή ανθρώπων ταπεινής καταγωγής στις ανώτερες θέσεις του κράτους, όπως του Γεωργίου Μουζάλωνα που ο αυτοκράτοράς όρισε με τη διαθήκη του ως αντιβασιλέα και επίτροπο του ανήλικου γιού του Ιωάννη (1258–1261)²², και οι διώξεις εναντίον των αριστοκρατών προς το τέλος κυρίως της βασιλείας του Θεόδωρου Β' ενέτειναν την ήδη υπάρχουσα δυσαρέσκεια²³. Παρόμοια αισθήματα αναπτύχθηκαν και στους κόλπους των ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων που βρισκόταν στην Νίκαια και συνεργάζονταν με τους Κωνσταντινοπολίτες αριστοκράτες²⁴.

Ο θάνατος του Θεόδωρου Β' στις 16 Αυγούστου 1258²⁵ τερμάτισε την πε-

21. Ο πατριάρχης Αρσένιος πράγματι δεν ήρθε σε προστριβές με τον Θεόδωρο Β'. Πιστός στη δυναστεία των Λασκαριδών ακούονταν στην εκπλήρωση των θρησκευτικών του καθηκόντων αποφεύγοντας την ανάμειξη στις πολιτικές υποθέσεις του κράτους, ενώ με την ευσέβεια και την αφιλοκέρδεια του είχε κερδίσει την αγάπη των λαϊκών τάξεων και των μοναχών. Και μπορεί να μη διέθετε την παιδεία του Νικηφόρου Βλεμμύδη, πρέπει ωστόσο να έλαβε ικανοποιητική μόρφωση, όπως αναφέρει ο Θεοδ. Σκουταριώτης, 511 (Η πληροφορία του Νικηφ. Γρηγορά, I, 55, ότι ο Αρσένιος είχε χαμηλή μόρφωση ελέγχεται ως αρκετά μεταγενέστερη, ενώ ο σύγχρονος του πατριάρχης Γεώργ. Ακροπολίτης πέφτει ο ίδιος σε αντίφαση σχετικά με το θέμα αυτό [Γεώργ. Ακροπολίτης, 107.6–7 και 177.7–178.5]). Πρβ. I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 274 – V. Laurent, *Schisme*, 228.

22. Ο Ιωάννης Λάσκαρης ήταν, όταν πέθανε ο πατέρας του, μόλις οκτώ χρονών, βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις (1258–1282)*, Αθήνα 1969 (στο εξής *Μιχαήλ*), 39. Για τον Ιωάννη Δ' Λάσκαρη βλ. και *PLP* 6 (1983), Ντ 14534.

23. Ο Νικηφ. Γρηγοράς, I, 62, 19 κε. και ο Σφραντζής, 16.13–17 παραδίδουν ότι ο πατριάρχης Αρσένιος είχε επίσης διοριστεί κηδεμόνας του Ιωάννη Δ'. Αυτό όμως δε φαίνεται να ισχύει καθώς οι σύγχρονοι των γεγονότων Γεώργ. Ακροπολίτης, 154.15–16 και Γεώργ. Παχυμέρης, I, 63.1–3 αναφέρουν ως μόνο κηδεμόνα τον Γεώργιο Μουζάλωνα. Ο Γεώργ. Παχυμέρης, I, 95.14 μάλιστα γράφει ξεκάθαρα ότι μετά τη δολοφονία του Μουζάλωνα ο νεαρός αυτοκράτορας βρέθηκε χωρίς κηδεμόνα (“ἐπει οὐκ ἦν ἀνεπιτρόπευτον μένειν τὸν βασιλέα”). Ο ίδιος άλλωστε ο Αρσένιος στη Διαθήκη του δεν αναφέρει τίποτε σχετικό. Ο ρόλος του φαίνεται πως ήταν η διαφύλαξη των δικαιωμάτων του αυτοκράτορα και η εγγύηση της νόμιμης μεταβίβασης της εξουσίας. Πρβ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 39 – M. Angold, *Government*, 88 – A. Failler, “Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère”, *REB* 38 (1980) (στο εξής *Chronologie*), 5–103, σ. 24–25.

24. D. Geanakoplos, “The Nicene Revolution of 1258 and the Usurpation of Michael VIII Palaeologos”, *Traditio* 9 (1953), 420–430, κυρίως σ. 420–422 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 126–128 – Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, σ. 41 – H. Ahrweiler, *Expérience*, 33 – M. Angold, *Government*, 76–77, 79 – Κ. Κοτσιόπουλος, *Το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342–1349)*, Θεσσαλονίκη 1997 (στο εξής *Κίνημα*), 20.

25. Για την ημερομηνία θανάτου του Θεόδωρου Β' βλ. P. Schreiner, *Die byzantinischen*

τοκράτορας στο Νυμφαίο την 1η Ιανουαρίου 1259 και να στεφθεί μέσα στον ίδιο μήνα πρώτος αυτοκράτορας στην Νίκαια. Ο πατριάρχης Αρσένιος υποχωρώντας στην ισχυρή ηθική πίεση που του άσκησαν οι υποστηρικτές του Παλαιολόγου³⁷ συμφώνησε στην αναγόρευση, αφού όρκισε για άλλη μια φορά τον Μιχαήλ να σεβαστεί τα δικαιώματα του νεαρού Ιωάννη. Όταν όμως ο Παλαιολόγος προσπάθησε να τον πείσει να στέψει μόνο τον ίδιο αυτοκράτορα αρνήθηκε. Τότε ο Μιχαήλ στράφηκε στους αρχιερείς και τους έπεισε όχι μόνο να υπογράψουν κατά την ημέρα της στέψης έναν “τόμο”, που εξασφάλιζε αποκλειστικά τη δική του ενθρόνιση, αλλά επίσης να αναλάβουν οι ίδιοι την ευθύνη της παράβασης των όρκων. Πολλοί αρχιερείς βέβαια αντιτάχτηκαν στον “τόμο” με κύριους εκπροσώπους τον Σάρδεων Ανδρόνικο³⁸ και τον Θεσσαλονίκης Μανουήλ Δισύπατο, αναγκάστηκαν όμως τελικά να τον υπογράψουν και αυτοί, κυρίως μετά τις απειλές του στρατού ότι θα σκότωνε τον ανήλικο αυτοκράτορα. Όσο για τον πατριάρχη, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Γεωργ. Παχυμέρης “ἔγνω μὲν ἀπατηθεὶς, οὐκ εἶχε δὲ ὅ τι πράττοι, πολλῆς τῆς ἀνάγκης περιστάσεως”³⁹.

Με τη στέψη του Μιχαήλ Η' ολοκληρώθηκε το πρώτο στάδιο του σφετερισμού της εξουσίας και ο νέος αυτοκράτορας ανέλαβε εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης. Δεν είχε όμως προλάβει να περάσει τον Ελλήσποντο, όταν τα νεα της αποχώρησης του Αρσενίου από το πατριαρχείο τον κράτησαν για λίγο στην Μ. Ασία⁴⁰.

Ο μέχρι τότε υποχωρητικός πατριάρχης είδε πλέον καθαρά τις προθέσεις του Μιχαήλ Η', που μόλις έφυγε από τη Νίκαια έθεσε τον Ιωάννη Δ' σε αυστηρή απομόνωση στη Μαγνησία. Έτσι ο Αρσένιος καθώς έκρινε ότι δεν είχε καμιά σχεδόν υποστήριξη ανάμεσα στους αρχιερείς και δεν μπορούσε στην προ-

37. Οι προσκείμενοι στον Μιχαήλ τόνιζαν ιδιαίτερα ότι το κράτος θα διαλυόταν πριν την ενηλικίωση του Ιωάννη Δ', αν δεν δινόταν η απόλυτη εξουσία στον Παλαιολόγο. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 113.29–115.3 “τό μὲν οὖν ἀναμένειν τὴν τοῦ ἀφήλικος ἡλικίαν, μὴ καὶ φθάση τις κηδεμονίας δεόμενος ἐκποδῶν γεγονῶς πρὶν ἢ ὁ εὖ δρᾶσων ἐκείνιν τελείαν λάβῃ τὴν ἡλικίαν. Τὸ δ' ἐπὶ τῶν πραγμάτων ὄντα τὸν κηδεμόνα μὴ ὡς βασιλέα πράττειν, μὴ καὶ ἀβέβαιος ἢ χάρις καὶ ἄστατος ἦ. Ταῦτ' ἔλεγον οἱ ἐν τέλει καὶ τὸν πατριάρχην μαλακίζομενον ἐπειθον”. Πρβ. I. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 278 – Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 47 – Μ. Angold, *Government*, 89 – Α. Failler, *Chronologie*, 42.

38. *PLP* 1 (1976), Νρ 959.

39. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du patriarcat de Constantinople, vol. 1, Les Actes des patriarches, fasc. IV, Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris 1971 (στο εξής *Regestes*), no 1343 – Διαθήκη, 949.51–952.25 – Γεωργ. Παχυμέρης, I, 137.6. Πρβ. I. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 278–281 – Μ. Angold, *Government*, 89–90 – Α. Failler, *Chronologie*, 40–44 – Α. Failler, “La proclamation imperiale de Michel VIII et d' Andronic II”, *REB* 44 (1986), 237–251 (στο εξής *Proclamation*), σ. 242.

40. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 157.4–159.5. Πρβ. Α. Failler, *Chronologie*, 45.

κειμένη περίπτωση να διαμαρτυρηθεί διαφορετικά άφησε την Νίκαια και αποσύρθηκε στο κοντινό μοναστήρι του Πασχασίου⁴¹.

Όταν ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε το γεγονός, θέλησε να διευθετήσει το θέμα το συντομότερο δυνατό, για να συνεχίσει απερίσπαστος την εκστρατεία του. Συγκλήθηκε για το λόγο αυτό σύνοδος, η οποία έστειλε μια αντιπροσωπεία αρχιερέων στον Αρσένιο, που βρισκόταν τότε στη μονή του Αγίου Διομήδους, για να τον πείσει να αναλάβει πάλι τα καθήκοντά του ή να παραιτηθεί (“... ή επανελθειν πάλιν και τὰ τῆς ἐκκλησίας ἀναλαβεῖν, ἢ μὴν, εἰ βούλοιο, διδόναι λίβελλον παραιτήσεως”). Ο Αρσένιος όμως αρνήθηκε και τα δύο. Τότε η σύνοδος συνήλθε εκ νέου στα περίχωρα της Λαμψάκου, όπου είχε στρατοπεδεύσει ο αυτοκράτορας. Μετά από σύσκεψη που κράτησε πολλές μέρες, καθώς δεν έβρισκε τίποτε στην πατριαρχία του Αρσενίου που να δικαιολογεί την καθαίρεσή του, κήρυξε τον πατριαρχικό θρόνο κενό και εξέλεξε νέο πατριάρχη τον Εφέσου Νικηφόρο (1260–1261)⁴². Η αποχώρηση του Αρσενίου από την Νίκαια και οι συσκέψεις της συνόδου για την καθαίρεσή του τοποθετούνται στα τέλη του 1259, οπότε πραγματοποιήθηκε και η εκλογή του Νικηφόρου. Έτσι η πρώτη πατριαρχία του Αρσενίου κράτησε από το Νοέμβριο του 1254 ως τα τέλη του 1259⁴³.

Η καθαίρεση ωστόσο του Αρσενίου και η άνοδος του Νικηφόρου στον πατριαρχικό θρόνο επρόκειτο να προκαλέσουν στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας γενικότερα τις πρώτες εκδηλώσεις ενός σχίσματος⁴⁴, που πήρε το όνομά του από τους οπαδούς του καθαιρεμένου πατριάρχη και απασχόλησε τη βυζαντινή αυτοκρατορία για μισό περίπου αιώνα⁴⁵.

41. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 159.6–21 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 80.11–14. Πρβ. I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 281 – M. Angold, *Government*, 90 – A. Failler, *Chronologie*, 45. Ο ίδιος ο Αρσένιος στη Διαθήκη του (953.10–13) σχετικά με την αποχώρησή του γράφει απλώς “Ὡς δὲ τῆς βασιλείας ἐπέβη, καὶ πλείονας ἀνομίας τῶν προτέρων εἶδον τοῦτον ἐργαζόμενον, καὶ ἐτι ἐργάσασθαι ἐκ τῶν φαινομένων πραγμάτων ὑπωπτεῦτο, ἀγανακτήσας ὑπεχώρησα”.

42. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 161.6–167.7. Πρβ. I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 282 – V. Laurent, *Chronologie*, 140 – M. Angold, *Government*, 90 – A. Failler, *Chronologie*, 45.

43. Ο I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 281, ο V. Laurent, *Chronologie*, 140 και η A. – M. Maffry Talbot, “The Patriarch Athanasius (1289–1293; 1303–1309) and the Church”, *DOP* 27 (1973), 13–28 (στο εξής Athanasius), 17 τοποθετούν πιθανόν βάσει του Γεωργ. Ακροπολίτη, το τέλος της πρώτης πατριαρχίας του Αρσενίου και την άνοδο του Νικηφόρου στον πατριαρχικό θρόνο την άνοιξη του 1260. Ο A. Failler, *Chronologie*, 48–50 όμως σύμφωνα με σωστούς χρονολογικούς συσχετισμούς τοποθετεί τα γεγονότα στα τέλη του 1259.

44. Σχίσμα στην εκκλησιαστική γλώσσα σημαίνει το χωρισμό από την ενότητα της Εκκλησίας. Εκτός από το σχίσμα των Αρσενιατών και άλλα σχίσματα ξέσπασαν παλιότερα μέσα στα όρια του βυζαντινού κόσμου, πιο σημαντικό από τα οποία ήταν ίσως εκείνο που σχετίστηκε με τη διαμάχη μεταξύ των πατριαρχών Ιγνατίου και Φωτίου στον 9ο αι.. Βλ. J. Meyendorff, “Schism”, *ODB*, v. 3, 1850–51.

45. Ο πατριάρχης Νικηφόρος φαίνεται πως δεν ήταν ιδιαίτερα συμπαθής στους δύο τελευταί-

Η αντίδραση του λαού και του κλήρου ενάντια στην εκλογή του Νικηφόρου ήταν μεγάλη και εκδηλώθηκε έντονα, όταν αυτός επισκέφτηκε τη Νίκαια αμέσως μετά την ανάρρησή του. Όλοι ζητούσαν πίσω τον Αρσένιο⁴⁶, οι αρχιερείς – εκτός από μερικούς – αρνούσαν την “κοινωνία” με το Νικηφόρο, ενώ οι επίσκοποι Θεσσαλονίκης και Σάρδεων έφτασαν στο σημείο να αποσχιστούν από την επίσημη Εκκλησία αποχωρώντας από τις επισκοπές τους, χωρίς όμως να παραιτηθούν, σε ένδειξη διαμαρτυρίας⁴⁷.

Αυτές οι αντιδράσεις βασιζόνταν κυρίως στο γεγονός της προχείρισης του Νικηφόρου, ενώ ζούσε ακόμη ο ενάρετος, όπως πίστευαν, Αρσένιος, ο οποίος δεν είχε παραιτηθεί με τη θέλησή του⁴⁸. Ενδεικτικό μάλιστα της έκτασης που πήρε η αντίδραση είναι ότι ο Μιχαήλ Η΄ δεν επέτρεψε στον Σάρδεων Ανδρόνικο να επιστρέψει στη γενέτειρά του Παφλαγονία από φόβο, μήπως ξεσήκωνε το λαό εναντίον του⁴⁹. Μπροστά σ’ αυτή την σύγχυση ο Νικηφόρος, αφού εγκατέλειψε τη Νίκαια, έσπευσε να συναντήσει τον αυτοκράτορα στη Σηλυβρία και στο εξής τον ακολουθούσε στις πόλεις, όπου εκείνος στρατοπέδευε⁵⁰.

Ο θάνατος του πατριάρχη Νικηφόρου στα τέλη του 1260⁵¹ έκανε προς στιγμή τα πνεύματα να ηρεμήσουν, καθώς ο Μιχαήλ επανέφερε τον Αρσένιο στον πατριαρχικό θρόνο πιστεύοντας προφανώς ότι η εξορία θα τον είχε κάνει πιο υποχωρητικό. Προς αυτή μάλιστα την κατεύθυνση τον επηρέασε και ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος Τορνίκης⁵² που επισήμανε στον Μιχαήλ ότι στις ανατολικές επαρχίες ο Αρσένιος θεωρούνταν άγιος άνθρωπος⁵³.

Σχετικά με την ημερομηνία επανόδου του Αρσενίου στην πατριαρχία οι απόψεις διαφέρουν. Ο Γεωργ. Ακροπολίτης και ο Θεοδ. Σκουταριώτης την τοποθετούν πριν την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης (25 Ιουλίου 1261). Ο

ους Λασκαρίδες αυτοκράτορες. Φυσικό ήταν λοιπόν να έτρεφε και ο ίδιος παρόμοια αισθήματα προς τους Λάσκαριδες και να ανήκε στην μερίδα των αρχιερέων που είχαν ευνοήσει και υποστηρίξει τα σχέδια του Μιχαήλ Παλαιολόγου για την ιδιοποίηση του αυτοκρατορικού αξιώματος. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 143.26–145.2. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 284 – Μ. Angold, *Government*, 91.

46. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 167.31–32 “Τὸ δὲ λαϊκὸν πλῆθος, τὸν νέον ποιμένα καὶ λίαν ἀποπροσποιοῦμενοι, ἐξήτουν τὸν γνήσιον”.

47. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 167.7–32. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 284–5 – Μ. Angold, *Government*, 91.

48. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 285.

49. Γεωργ. Ακροπολίτης, 179.1–15. Πρβ. Μ. Angold, *Government*, 91.

50. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 169.1–13. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 284–5 – Α. Failler, *Chronologie*, 45.

51. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 171.24–179.15. Πρβ. Α. Failler, *Chronologie*, 53.

52. *PLP* 12 (1994), Νρ 29129.

53. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 231.9–11 – Γεωργ. Ακροπολίτης, 180.5–15 – Διαθήκη, 953.24–26. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 286–8 – V. Laurent, *Schisme*, 229–30.

V. Laurent μάλιστα ακολουθώντας τον Γεωργ. Ακροπολίτη υποστηρίζει ότι η αποκατάσταση του Αρσενίου στον πατριαρχικό θρόνο έγινε το αργότερο κατά τον Μάιο – Ιούνιο του 1261⁵⁴.

Το ίδιο ισχυρίζεται και ο Αρσένιος στη Διαθήκη του⁵⁵. Συγκεκριμένα μας πληροφορεί ότι ο Μιχαήλ, αφού τον επανέφερε στην πατριαρχία, τον πίεζε να αποδεχτεί τον παραγκωνισμό του Ιωάννη Δ' από το θρόνο και να υπογράψει έναν σχετικό “τόμο”⁵⁶. Αυτός όμως λέει πως αρνήθηκε. Όμοια ενήργησε και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, όταν δεν ενέδωσε στον εκβιασμό του Μιχαήλ Η', που του ζητούσε να αναγνωρίσει πρώτα την πατριαρχία του Νικηφόρου και τους υπ' αυτόν χειροτονημένους αρχιερείς και μετά να μπει στην Πόλη και να ασκήσει τα καθήκοντά του ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Στο τέλος, όπως ισχυρίζεται, ανάγκασε τον αυτοκράτορα να υποχωρήσει⁵⁷. Ο Αρσένιος βέβαια θέλει στη Διαθήκη του να δικαιολογήσει σε αρκετές περιπτώσεις τη στάση του. Πρέπει λοιπόν μάλλον να δεχτούμε ότι ο πατριάρχης φάνηκε για άλλη μια φορά ευκολόπιστος στα λόγια και τις κολακείες του Μιχαήλ και υποχώρησε στους όρους του, όπως μας πληροφορεί ο Γεωργ. Παχυμέρης⁵⁸. Αναγνώρισε μάλιστα τα δικαιώματα των χειροτονημένων από τον Νικηφόρο, δεν δέχτηκε όμως να λειτουργεί μαζί τους⁵⁹.

Ο Γεωργ. Παχυμέρης πάλι, που περιγράφει τα γεγονότα με περισσότερες λεπτομέρειες από τους άλλους ιστορικούς της περιόδου, είναι ο μόνος που αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Η' ασχολήθηκε με το ζήτημα της πλήρωσης του κενού πατριαρχικού θρόνου μετά την επίσημη είσοδό του στην Κωνσταντινούπολη στις 15 Αυγούστου του 1261⁶⁰.

Τα γεγονότα είχαν μάλλον ως εξής. Ο Αρσένιος επανήλθε στην πατριαρχία

54. Γεωργ. Ακροπολίτης, 180.13–15 – Θεοδ. Σκουταριώτης, 548.12 – 550.16, 554.14–15, 558.8–16. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 55, 59–61.

55. Διαθήκη, 953.15–20.

56. Ο Γεωργ. Ακροπολίτης, 180.14–15 αναφέρει ότι ο Αρσένιος υπέγραψε τη στιγμή της ανάληψης του αξιώματός του μια δήλωση καλής πίστης στον αυτοκράτορα (“... έγγραφον ποιησάμενος τὰ ὀρθὰ φρονεῖν καὶ πράττειν ὑπὲρ τοῦ βασιλέως”). Ίσως αναφέρονται στο ίδιο έγγραφο.

57. Διαθήκη, 953. 18–48. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 288 – A. Failler, *Chronologie*, 61–62. Ο Νικηφόρος Β' στο μικρό διάστημα της πατριαρχίας του είχε διενεργήσει αρκετές χειροτονίες, τις οποίες βέβαια ο Αρσένιος και οι προσκείμενοι σ' αυτόν θεωρούσαν αντικανονικές. Βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του Βασιλείου της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Αθήνα 1898 (στο εξής *Ιστορία*), 569.

58. Γεώργιος Παχυμέρης, I, 231.17–24. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 289 – A. Failler, *Chronologie*, 63.

59. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία*, 620.

60. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 223.9–10. Πρβ. A. Failler, *Chronologie*, 62.

με απόφαση του Μιχαήλ Η' στο διάστημα μεταξύ του θανάτου του Νικηφόρου Β' (τέλη 1260) και της ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης (25 Ιουλίου 1261), πιθανότατα τον Μάιο – Ιούνιο 1261⁶¹. Όταν ο Μιχαήλ Η' μπήκε επίσημα στην Πόλη, ο Αρσένιος δεν ήταν παρών⁶². Έφτασε λίγο αργότερα και ύστερα από διαβουλεύσεις με τον αυτοκράτορα εγκαταστάθηκε επίσημα στο πατριαρχείο με συνοδική απόφαση αυτήν τη φορά, μάλλον τον Σεπτέμβριο του 1261, ενώ ταυτόχρονα προετοιμαζόταν η δεύτερη στέψη του Μιχαήλ Η' στην Κωνσταντινούπολη⁶³.

Την στέψη τέλεσε ο πατριάρχης με επισημότητα στην Αγία Σοφία. Το όνομα του Ιωάννη Δ' δεν μνημονεύτηκε και ο Παλαιολόγος γνωρίζοντας ότι μετά την ανακατάληψη της βασιλεύουσας το γόητρό του είχε αυξηθεί σημαντικά θεώρησε κατάλληλη τη στιγμή να εκποτίσει οριστικά τους Λασκαρίδες από το θρόνο⁶⁴. Πήρε λοιπόν δύο μέτρα: πρώτα απομάκρυνε τις τρεις κόρες του Θεοδώρου Β' παντρεύοντάς τις με ξένους πρίγκιπες. Με αυτόν τον τρόπο δεν θα μπορούσαν να επέμβουν υπέρ των δικαιωμάτων του αδελφού τους ή να διεκδικήσουν το θρόνο για τον εαυτό τους ή τους συζύγους τους⁶⁵. Έπειτα τύφλωσε τον Ιωάννη Δ' καθιστώντας τον έτσι ανίκανο να βασιλεύσει⁶⁶. Η τύφλωση πραγματοποιήθηκε τα Χριστούγεννα του 1261 στο φρούριο Χηλή της Μαύρης Θάλασσας και από εκεί μεταφέρθηκε ο Ιωάννης στο φρούριο της Δακιβύζης στην Μ. Ασία⁶⁷.

61. Την απόφαση δεν την είχε πάρει η σύνοδος της Κωνσταντινούπολης και από άποψη εκκλησιαστικού δικαίου δε θεωρούνταν έγκυρη. Μάλλον γι' αυτό ο Γεωργ. Παχυμέρης τοποθετεί την επαναφορά του Αρσενίου στην πατριαρχία μετά τις 15 Αυγούστου 1261, όταν δηλαδή έδωσε και η σύνοδος την έγκρισή της για την αποκατάσταση του Αρσενίου. Βλ. A. Failler, *Chronologie*, 64.

62. Γεωργ. Ακροπολίτης, 187.6–10. Πρβ. M. Angold, *Government*, 91.

63. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 233.3–8, 23–24 – Γεωργ. Ακροπολίτης, 188.8–18. Πρβ. I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 288–9 – M. Angold, *Government*, 91.

64. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 233.24–28 (“μνήμη δ' οὐκ ἦν τὸ σύνολον 'Ιωάννου”). Πρβ. C. Chapman, *Michel Paléologue restaurateur de l' empire byzantine*, Paris 1926 (στο εξής *Empire*), 49 – I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 289 – V. Laurent, *Schisme*, 231 – M. Angold, *Government*, 91 – A. Failler, *Chronologie*, 63.

65. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 243.11–23. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 231 – D. Nicol, “Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century”, *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world VR (IV)*, London 1972, 169 – A. Failler, *Chronologie*, 75.

66. Με την τύφλωση ο Ιωάννης Δ' έχασε την αρτιμελεία του, που θεωρούνταν απαραίτητη προϋπόθεση για κάποιον που ήθελε να γίνει αυτοκράτορας, βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος* (4), Θεσσαλονίκη 1996, 300.

67. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 255.23–259.4 (I, 257.7–12 “Τούτοις καταστρατηγηθέντος τοῖς λογισμοῖς τοῦ βασιλέως – ὑπέκαμε γὰρ αὐτὸν ὁ τῆς μοναρχίας ἕξως, καὶ τὴν παρερχομένην δόξαν περὶ πλείονος ἐτίθει τοῦ θεοῦ φόβου διὰ τὴν τοῦ πλείονος ὄρεξιν –, βουλὴν βουλευεταί μάλα μὲν αἰσχίστην, μάλα δὲ καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν, καὶ πέμψας ἐκτυφλοῦν τὸν παῖδα προσέταττε, παιδίον ἀπαλὸν καὶ μηδὲν ἔτι σχεδὸν τελῶς ἢ το χαίρειν ἢ τὸ λυτεῖσθαι μαθόν...”) – Διαθήκη

Με την τύφλωση του Λάσκαρη ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ολοκλήρωσε τον σφετερισμό του θρόνου. Η αντίδραση όμως στην ενέργειά του αυτή ήταν άμεση και προήλθε από τον λαό των ανατολικών επαρχιών που ήταν προσηλωμένος στους Λασκαρίδες αυτοκράτορες, στους οποίους άλλωστε χρωστούσε την μέχρι τότε ευημερία του. Στο άκουσμα λοιπόν της τύφλωσης του Ιωάννη Δ΄ ξέσπασε μια εξέγερση στη Βιθυνία. Ο Μιχαήλ Η΄ την κατέστειλε με μεγάλη δυσκολία και τιμώρησε σκληρά τους οπαδούς του μικρού Λάσκαρη⁶⁸.

Ο πατριάρχης Αρσένιος άργησε να πληροφορηθεί την τύφλωση του Ιωάννη Δ΄. Μόλις το έμαθε έσπευσε να αφορίσει⁶⁹ τον αυτοκράτορα στις αρχές του 1262 χρησιμοποιώντας έτσι αποκλειστικά τα πνευματικά όπλα που διέθετε. Μπροστά στον απειλητικό κίνδυνο των Λατίνων μια ανατροπή του αυτοκράτορα ή ένας εμφύλιος, που ο πατριάρχης θα μπορούσε ενδεχομένως να υποκινήσει, θα ήταν μοιραία για την ίδια την ύπαρξη της αυτοκρατορίας. Για να μην εξωθήσει λοιπόν τα πράγματα στα άκρα ο Αρσένιος αφόρισε μεν τον Μιχαήλ, απέφυγε όμως να απαγορεύσει τη μνήμη του κατά τις λειτουργίες και ανέχτηκε τις παρουσίες του σε μυστήρια, στα οποία ο ίδιος ο πατριάρχης δεν παραβρισκόταν. Έτσι εξηγείται πιθανότατα αυτή η αντιφατική κατά τους ιστορικούς Γεωργ. Παχυμέρης και Νικηφ. Γρηγορά στάση του Αρσένιου⁷⁰.

Ο Μιχαήλ ικέτευσε για συγχώρηση πιστεύοντας ότι ο πατριάρχης θα υποχωρούσε. Όμως ο Αρσένιος αυτή τη φορά ήταν ανένδοτος. Αναφέρει μάλιστα στη Διαθήκη του συγκεκριμένο περιστατικό, κατά το οποίο έδιωξε τον αυτοκράτορα από την εκκλησία⁷¹. Τότε ο Παλαιολόγος άρχισε τις σκευωρίες εναντίον του πατριάρχη. Τον κατηγόρησε ότι ήταν ο υποκινητής της επανάστασης των Βιθύνων⁷². Επίσης ότι είχε συνεννοηθεί με τον Βούλγαρο ηγεμόνα Κων-

956.1-3. Πρβ. Ι. Συκουρής, *Σχίσμα*, 289 – V. Laurent, *Schisme*, 231 – M. Angold, *Government*, 92 – A. Failler, *Chronologie*, 75-76 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, “Η συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος εναντίον του Ανδρονίκου Β΄ (1305-6)”, *Θεσσαλονίκη* 1983 (στο εξής *Συνωμοσία*), 464. Λανθασμένα ο Γ. Αραμπατζόγλου στο άρθρο του “Η πρώτη από του θρόνου αποχώρησης του πατριάρχου Αθανασίου. Η κατάσταση της Εκκλησίας και του Βυζαντινού κράτους περί τα τέλη του ΙΓ΄ αιώνας κατά τον πατριάρχη τούτον”, *Ορθοδοξία* 28 (1953), 145-150 (σ. 147) αναφέρει διηγούμενος τα σχετικά με τον Αρσένιο ότι ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ανήλθε στο θρόνο δια της δολοφονίας του νομίμου διαδόχου.

68. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 259.5-267.23. Πρβ. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί*, Αθήνα 1947 (στο εξής *Οθωμανοί*), 39 – M. Angold, *Government*, 93 – A. Failler, *Chronologie*, 76, 85.

69. Περί μικρού και μεγάλου αφορισμού βλ. Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα 1957, 68-69.

70. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 267.24-271.7 – Διαθήκη, 956.1-4 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 93.17-19. Πρβ. Ι. Συκουρής, *Σχίσμα*, 290 – V. Laurent, *Schisme*, 231-2 – M. Angold, *Government*, 92 – A. Failler, *Chronologie*, 85.

71. Διαθήκη, 956.10-13 – Γεωργ. Παχυμέρης, I, 271.1-7. Πρβ. M. Angold, *Government*, 92.

72. Διαθήκη, 956.31-33 “Ἐὼ γὰρ τὰ τῆς Τρικοκκίας, πῶς εἰς ἐμὲ καὶ τὴν ἐκείνων ἐπανά-

σταντίνο Tich (1257–1277), σύζυγο μιας αδελφής του Ιωάννη Δ' Λάσκαρη, για την επιδρομή του Tich στην περιοχή της Θράκης, που είχε φέρει σε κίνδυνο τη ζωή του αυτοκράτορα. Ο Αρσένιος κλήθηκε να απολογηθεί για εσχάτη προδοσία. Αρνήθηκε όμως τις κατηγορίες και δεν παρουσιάστηκε να δώσει λόγο⁷³. Απέκρουσε επίσης σθεναρά τις προτάσεις δύο αντιπροσωπειών αρχιερέων για άρση του αφορισμού⁷⁴.

Για να δώσει τέλος στο ζήτημα ανέλαβε δράση ο ίδιος ο Μιχαήλ. Συγκάλεσε τον Μάρτιο του 1265 την ενδημούσα σύνοδο της Κωνσταντινούπολης στο παλάτι των Βλαχερνών, στην οποία προήδρευσε ο ίδιος. Εκεί αναγνώστηκε το κατηγορητήριο που ο Ψητόπουλος⁷⁵, κάποιος κατώτερος υπάλληλος του πατριαρχείου, είχε συντάξει εναντίον του Αρσενίου. Σύμφωνα με αυτό ο πατριάρχης κατηγορούνταν ότι είχε διαγράψει από την ακολουθία του όρθρου έναν ψαλμό για τον αυτοκράτορα και ότι είχε δεχτεί στη λειτουργία τον φυγάδα σουλτάνο του Ικονίου Kaikaus B' (1247 – 1266) με τα παιδιά του, στα οποία επέτρεψε να κοινωνήσουν, αν και ήταν Μουσουλμάνοι⁷⁶.

Ο Αρσένιος κλήθηκε από τη σύνοδο να απολογηθεί, αρνήθηκε όμως να πάει με τη δικαιολογία ότι δεν αναγνώριζε τη νομιμότητα συνόδου που γινόταν στο παλάτι και στην οποία προήδρευε ο αυτοκράτορας, απάντησε δε στις κατηγορίες που του αποδόθηκαν από το πατριαρχείο⁷⁷. Η σύνοδος του έστειλε στη συνέχεια άλλες δύο κανονικές προειδοποιήσεις, στις οποίες ο πατριάρχης αρνήθηκε επίσης να απαντήσει. Κατόπιν τούτων η σύνοδος επέβαλε στον Αρσένιο σύμφωνα με τον 74ο κανόνα των Αποστόλων την ποινή της καθαίρεσης ερήμην αυτού επί φυγοδικία, παρά τις αντιρρήσεις που εξέφρασαν κάποια μέλη της υπέρ του Αρσενίου⁷⁸. Την απόφαση της συνόδου ανακοίνωσε στον Αρσένιο επιτροπή,

στασιν επιτέθεικεν". Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 289–291.

73. Γεωργ. Παχυμέρης, I, 277.23–279.25 και 295.1–297.7. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 290–291, 297. Για αυτήν την επιδρομή των Βουλγάρων (φθινόπωρο 1264 ή χειμώνας 1264–65) βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 143 – A. Failler, *Composition*, 155.

74. A. Failler, *Composition*, 160. – Στην δεύτερη περίπτωση μάλιστα τον αυτοκράτορα αντιπροσώπευσε ο πνευματικός του Γαλησίου Ιωσήφ, ο οποίος όμως διώχτηκε και αφορίστηκε από τον Αρσένιο, γιατί εξακολουθούσε να είναι πνευματικός του αφορισμένου Μιχαήλ, βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 333.24–335.15. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298.

75. *PLP* 3 (1978), Nr 6409.

76. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 335.16–339.21 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 94.3–22. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298 – A. Failler, *Composition*, 161.

77. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 339.22–341.20 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 94.23–95.2. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298.

78. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 345.13–351.3 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 95.2–4. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 299–300 – A. Failler, *Composition*, 162. Οι ιεράρχες που υποστήριξαν τον Αρσένιο στη σύνοδο ήταν ο Ποντοθαλακκίας Θεόδωρος [*PLP* 4 (1980), Nr 7430], ο Ευχαΐτων Αλέξιος [*PLP* 1

στην οποία συμμετείχε και ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης. Στη συνέχεια ο Αρσένιος μεταφέρθηκε από το πατριαρχείο στην Προκόννησο, όπου εγκαταστάθηκε σ' ένα μικρό μοναστήρι και φρουρούνταν από Βαράγγους στρατιώτες⁷⁹. Η δεύτερη αυτή καθαίρεση του Αρσενίου έλαβε χώρα τον Μάιο του 1265⁸⁰.

2. Αρχή του σχίσματος – Φύση του κινήματος των Αρσενιατών επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου

Τον Αρσένιο διαδέχτηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο πρώην Αδριανουπόλεως Γερμανός Γ' (1265–1266)⁸¹. Η εκλογή του έγινε τον Μάιο του 1265 από μια σύνοδο αρχιερέων, στην οποία δεν μετείχαν ο πρώην Σάρδεων, ο Θεσσαλονίκης Μανουήλ και ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Νικόλαος Β'⁸², που αποσχίστηκαν γιατί δεν αναγνώριζαν ως κανονική την καθαίρεση του Αρσενίου και προκάλεσαν έτσι το οριστικό σχίσμα με την επίσημη Εκκλησία⁸³.

Το γεγονός ότι ο Γερμανός Γ' ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο, ενώ ζούσε ακόμη ο νόμιμος πατριάρχης Αρσένιος, τον κατέστησε ιδιαίτερα μισητό στους εκκλησιαστικούς κυρίως κύκλους, αλλά και στους πληθυσμούς της Ανατολής⁸⁴.

(1976), Νρ 612], ο Βρύσεως Ιωάννης [PLP 4 (1980), Νρ 8476] και μερικοί άλλοι, βλ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 300.

79. Διαθήκη, 956.29–31 – Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 351.4–355.3 Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 95.4–8. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 300 – J. Petrikakis, "Interventions dynamiques de l' empereur dans les affaires ecclésiastiques", *Βυζαντινά* 3 (1971) (στο εξής *Interventions*), 135–146, σ. 145 – M. Angold, *Government*, 92 – A. Failler, *Composition*, 162–163.

80. Ο Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 298, αλλά και οι J. Petrikakis, *Interventions*, 145 και G. G. Arnakis, "Byzantium's Anatolian Provinces During the Reign of Michael Palaeologus", *Actes du XIIIe Congres International d' études byzantines*, t. II, Beograd 1964 (στο εξής *Provinces*), 37–44, σ. 39 τοποθετούν τη δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου το 1267. Ο V. Laurent πάλι (*Chronologie*, 142) υποστηρίζει ότι ο Αρσένιος καθαιρέθηκε το 1264. Πιο σωστή ωστόσο φαίνεται η προσέγγιση του A. Failler, *Composition*, 163, 168 που μετά από εμπειριστατωμένη μελέτη του θέματος τοποθετεί την δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου τον Μάιο του 1265. Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι ο Αρσένιος καθαιρέθηκε και δεν παραιτήθηκε όπως ισχυρίζεται η J. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (στο εξής *Church*), Oxford 1986, 244.

81. Για την προσωπικότητα του Γερμανού Γ' βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 363.15–365.20. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 301–302.

82. PLP 8 (1986), Νρ 20517.

83. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 355.4–14. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 301 – A. Failler, *Composition*, 164–169.

84. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην αρχή τουλάχιστον του σχίσματος των Αρσενιατών οι ιεράρχες που υποστήριζαν την υπόθεση του Αρσενίου ανήκαν αποκλειστικά σχεδόν στην Μ. Ασία. Γεωργ. Παχυμέρης, ΙΙ, 365.21–369.4 – Νικηφ. Γρηγοράς, Ι, 107.11–14. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 302 – V. Laurent, *Schisme*, 236 & 1.

Οι τελευταίοι ήταν επιπλέον πολύ δυσαρεστημένοι και από τα μέτρα που είχε σπεύσει να πάρει ο Μιχαήλ Η' μετά την επανάσταση των Βιθυνών, προφανώς για να τους τιμωρήσει και περαιτέρω για να τους αποδυναμώσει και να τους καταστήσει ανίκανους να ξεγερωθούν πάλι εναντίον του⁸⁵. Συγκεκριμένα ο Παλαιολόγος, που μετά την ανακατάληψη της βασιλεύουσας έδειξε φανερά το ενδιαφέρον του για τις τύχες του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας, κατήργησε την ατέλεια των Ακριτών, ενίσχυσε τις μισθοφορικές φρουρές, επέβαλε βαριά φορολογία στους κατοίκους της Μ. Ασίας και έπληξε με διάφορους τρόπους τα προνόμια των γαιοκτημόνων της περιοχής⁸⁶.

Μπορεί βέβαια τα μέτρα αυτά να μη εφαρμόστηκαν με απόλυτη συνέπεια εξαιτίας της επέμβασης του αδελφού του αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου⁸⁷, ανέτρεψαν όμως την μέχρι τότε επικρατούσα οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Μ. Ασίας⁸⁸. Επιπλέον τα ακριτικά τάγματα διαλύθηκαν και αντικαταστάθηκαν από ξένους μισθοφόρους που λυμαινόταν τις βυζαντινές περιοχές με αποτέλεσμα να παραλύσει σταδιακά και η άμυνα της Μ. Ασίας έναντι των εξωτερικών εχθρών⁸⁹.

Ήταν φυσικό λοιπόν ο Αρσένιος και ο Ιωάννης Δ' να συνδεθούν με τη μνήμη ενός καθεστώτος που ήταν τόσο προοδευτικό όσο κανένα άλλο, σύμφωνα με την μέχρι τότε εμπειρία των Μικρασιατών. Δεν υπάρχει επομένως αμφιβολία ότι η καθαίρεση του πατριάρχη, που είχε συν τοις άλλοις τη φήμη ενός αγίου, τους εξόργισε περισσότερο από ο,τιδήποτε άλλο⁹⁰.

Ας δούμε όμως ποια ήταν η φύση του κινήματος των Αρσενιατών. Παρόλο που το κίνημα αυτό προσέελκυσε στους κόλπους του πολλά ετερόκλητα στοιχεία, στις αρχές του ωστόσο είχε περισσότερο εκκλησιαστικό χαρακτήρα ή τουλάχιστον αυτός προβλήθηκε κυρίως. Η δυναμική επέμβαση του αυτοκράτορα στις εκκλησιαστικές υποθέσεις έκανε πρώτους από όλους τους ιεράρχες, οι οποίοι στάθηκαν στο πλευρό του Αρσενίου, και τα πλήθη των μοναχών της Βιθυνίας, τους λεγόμενους "ζηλωτές", να διαμαρτυρηθούν υπέρ της ανεξαρτησίας

85. G. G. Arnakis, *Provinces*, 39 – S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley – Los Angeles – London 1971 (στο εξής *Decline*), 136 – A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge, Massachusetts 1972 (στο εξής *Latins*), 22.

86. Γεωργ. Παχυμέρης, Α' 38.5–7 – Διαθήκη, 956.9. Πρβ. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, *Οθωμανοί*, 39 κε. – G. G. Arnakis, *Provinces*, 38 – S. Vryonis, *Decline*, 136 – A. Laiou, *Latins*, 21 – J. Hussey, *Church*, 236.

87. *PLP* 6 (1983), Nr 21487.

88. Γεωργ. Παχυμέρης, Ι, 317.8–17. Πρβ. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, *Οθωμανοί*, 40–41.

89. Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, *Οθωμανοί*, 41 – S. Vryonis, *Decline*, 136.

90. G. G. Arnakis, *Provinces*, 39 – S. Vryonis, *Decline*, 136.

της Εκκλησίας και της τήρησης των κανόνων⁹¹.

Μεγάλος λοιπόν αριθμός μοναχών αρνούταν να αναγνωρίσουν τον νέο πατριάρχη και εγκατέλειπαν τα μοναστήρια τους⁹². Περιφέρονταν “ρακένδυτοι και σακκοφόροι”⁹³ στις αγροτικές περιοχές των επαρχιών και κήρυτταν την αποχή από κάθε ιεροπραξία και επαφή με τη μολυσμένη λόγω των αντικανονικών της πράξεων επίσημη Εκκλησία. Κάθε άλλο έγκλημα το θεωρούσαν κατώτερο από αυτήν την επαφή⁹⁴. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Γεωργ. Παχυμέρης, το κήρυγμα της αποχής “μη ἄψη μὴ θίγης” έφερε τη διχόνοια ακόμη και μέσα στις οικογένειες⁹⁵. Πολλές φορές μάλιστα ο ζήλος των μοναχών σχετικά με αυτό το κήρυγμα έφτανε στο να τρομοκρατεί πραγματικά το λαό⁹⁶.

Γύρω από αυτούς τους εκκλησιαστικούς ανθρώπους συσπειρώθηκαν κατά των Παλαιολόγων και οι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των Λασκαριδών, εκείνοι δηλαδή που είχαν γνωρίσει την ευημερία επί της βασιλείας των τελευταίων, αλλά και πολλά εγκληματικά στοιχεία, που απέβλεπαν κυρίως στη λεηλασία των κατοίκων των επαρχιών ή χρησιμοποιούσαν την πίστη τους στον Αρσένιο για λόγους καθαρά βιοποριστικούς⁹⁷. Και παρά το γεγονός ότι το κίνημα διέθετε αρκετούς υποστηρικτές στην τάξη των αριστοκρατών και στο ίδιο ακόμη το αυτοκρατορικό παλάτι, στη βάση του ήταν ένα καθαρά λαϊκό κίνημα⁹⁸.

91. I. E. Troitsky, *Arsenij* (Εισαγωγή) – H. Evert – Kappesova, “Une page de l’histoire des relations byzantino-latines II. La fin de l’union de Lyon”, *BSL* 17 (1956), 1–18 (στο εξής *Fin*), σ. 3 – M. Angold, *Government*, 56–58, 92–93 – K. Κοτσιόπουλος, *Κίνημα*, 23.

92. Οι μονές ως επί το πλείστον αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν επίσημα τον νέο πατριάρχη, βλ. I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 303.

93. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.5–6. Πρβ. I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 303.

94. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 513.4–6. Πρβ. I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 303.

95. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.22 κ., 511.16–17. Πρβ. I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 303.

96. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 303–4 οι φανατισμένοι μοναχοί απαγόρευαν ακόμη και την ταφή των νεκρών από ιερείς που δεν ανήκαν στην μερίδα τους ή είχαν χειροτονηθεί από τους αντιπάλους τους. Οι ιερείς στερούνταν κατ’ αυτόν τον τρόπο τις απολαύσεις από τις λειτουργίες και αναγκάζονταν να προσχωρήσουν στη μερίδα των Αρσενιατών.

97. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.11–12 (“είσδυομένοις τὰς τῶν ἀνθρώπων οἰκίας, σφίσιον ἦν ἐκ προχείρου συνείρην τὰ πολλὰ κατὰ βασιλέως, ὡς τὸν κληρονόμον ἀδικήσειεν, ὡς ἐξελάσειεν τοῦ θρόνου τὸν πατριάρχη, ἀλλ’ οἱ ὄρκοι, ἀλλ’ αἱ συνθήκαι, ἀλλὰ τὸ και τὸ, οἷς ἐκεῖνοι μὲν πορίζεσθαι εἶχον, πλείστα τῶν ἀκουόντων ἀπολαμβάνοντες”). Πρβ. I. E. Troitsky, *Arsenij* (Εισαγωγή) – I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 303 – Γ. Γεωργιάδης – Αρνάκης, *Οθωμανοί*, 44. – D. Nicol, “The Greeks and the Union of the Churches: The Preliminaries to the Second Council of Lyons, 1261–1274”. *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world VR* (V), London 1972, 465.

98. Γνωστοί αριστοκράτες υποστηρικτές του Αρσενίου ήταν οι Ταρχανειώτες [PLP 11 (1991), Nr 27463–27512] και οι Ραούλ [PLP 10 (1990), Nr 24095–24144]. Από το άμεσο περιβάλλον του Μιχαήλ Η’ η αδελφή του αυτοκράτορα Μαρία [PLP 9 (1989), Nr 21389]. Βλ. I. Συκουτρός, *Σχίσμα*, 305, 306 – V. Laurent, *Schisme*, 236 – D. Nicol, “Symbiosis and Integration. Some Greco–Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries”. *Studies in Late Byzantine History and*

Αρχηγός του κινήματος στα πρώτα του βήματα υπήρξε ο ιερομόναχος Υάκινθος (ο ίδιος ο Αρσένιος, αν και δεν φαίνεται να έχει καμία ανάμιξη, μάλλον υποστήριξε αυτές τις κινήσεις). Καταγόταν από το κράτος της Ηπείρου, είχε μεταβεί όμως στην Νίκαια ήδη από τα χρόνια του Θεοδώρου Β', όπου εργαζόταν ως γραμματοδιδάσκαλος. Μετά τη γνωριμία του με τον Αρσένιο προσλήφθηκε στο πατριαρχείο, αφοσιώθηκε σε αυτόν και τον ακολούθησε στην πρώτη του εξορία. Ήταν έμπιστος του πατριάρχη και θέλησε να τον ακολουθήσει και στη δεύτερη εξορία του, όμως ο αυτοκράτορας δεν του έδωσε την άδεια. Όταν λοιπόν μετά την δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το πατριαρχείο τέθηκε υπό την προστασία της αδελφής του Μιχαήλ Παλαιολόγου Μαρίας, που ήταν με το μέρος των Αρσενιατών⁹⁹.

3. Ανάπτυξη του κινήματος των Αρσενιατών

Ο πατριάρχης Γερμανός Γ' ωστόσο δεν επρόκειτο να παραμείνει για πολύ στον πατριαρχικό θρόνο. Το κίνημα των Αρσενιατών έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις ιδιαίτερα μετά τον αφορισμό του Αρσενίου από τον Γερμανό Γ' τον Ιούλιο του 1265 με την κατηγορία της αναμίξεώς του σε αντικαθεστωτική συνωμοσία, κατηγορία που ο Αρσένιος φυσικά αντέκρουσε¹⁰⁰. Ο Μιχαήλ Η' αποφάσισε τότε να ανεβάσει στην πατριαρχία κάποιον ιεράρχη αποδεκτό από όλους¹⁰¹. Προκάλεσε έτσι την εκούσια παραίτηση του Γερμανού Γ' στις 14 Σεπτεμβρίου του 1266. Στις 28 Δεκεμβρίου 1266 εκλέχτηκε νέος πατριάρχης με πρωτοβουλία φαινομενικά των αρχιερέων, ουσιαστικά όμως του αυτοκράτορα, ο πνευματικός του τελευταίου, ηγούμενος της μονής Γαλησίου, Ιωσήφ (1266–1275 / 1282–1283)¹⁰².

Prosopography VR (III), London 1986, σ. 129 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481 – J. Hussey, *Church*, 221–2.

99. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 383.8–385.21. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 304–5 – C. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)*, [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus, XI], Nicosia 1981, σ. 20.

100. V. Laurent, *Regestes*, no 1376 – Διαθήκη, 956.23–25 – Γεωργ. Παχυμέρης, II, 371.6 κε. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 300–1 – J. Hussey, *Church*, 221. Πρόκειται για τη συνωμοσία Φραγγοπούλου [PLP 12 (1994), Nr 30093]. Αν και ο Αρσένιος αρνήθηκε την ανάμιξη του στην υπόθεση, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την συμμετοχή των οπαδών του. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι από το 1265 μέχρι το 1310 (τον επίσημο τερματισμό του σχίσματος) η κύρια κατηγορία που αποδίδεται στους Αρσενιάτες είναι αυτή της συμμετοχής τους σε αντιδυναστικές δραστηριότητες. Βλ. V. Laurent, *Schisme*, 237 & 2.

101. A. Failler, *Composition*, 175.

102. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 379.29–383.8, 385.22–395.24. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 307–8 – V.

Ο Ιωσήφ προσπάθησε, όπως φαίνεται από την στάση του, να πλησιάσει τους Αρσενιάτες. Είχε αποδοκιμάσει νωρίτερα την άσχημη μεταχείριση του Αρσενίου, ενώ τη χειροτονία του διενήργησαν αποδεκτοί από τους Αρσενιάτες ιεράρχες¹⁰³.

Η συμπεριφορά όμως των Αρσενιατών δεν άλλαξε. Απεναντίας, είδαν με μεγάλη δυσαρέσκεια την άνοδο του Ιωσήφ στον πατριαρχικό θρόνο, καθώς περίμεναν, ότι και αυτήν τη φορά θα ανακαλούνταν ο Αρσένιος στην πατριαρχία¹⁰⁴. Εναντίον του νέου πατριάρχη είχαν να επικαλεστούν κυρίως την κατηγορία ότι ανήλθε στο πατριαρχικό αξίωμα, ενώ ζούσε ακόμη ο πατριάρχης Αρσένιος, του οποίου την καθαίρεση είχε νωρίτερα και ο ίδιος ο Ιωσήφ θεωρήσει άδικη. Όταν μάλιστα την Υπαπαντή του 1267 ο Ιωσήφ προέβη στην άρση του αφορισμού, που ο Αρσένιος είχε επιβάλει στον Μιχαήλ Η', οι σχισματικοί τον κατηγορήσαν ότι έλυσε αφορισμό χωρίς την έγκριση αυτού που τον εξαπέλυσε και χωρίς να επιβάλει αρκετές ποινές¹⁰⁵. Σ' αυτές τις κατηγορίες προστέθηκε επίσης και το ότι, παρόλο που ο Ιωσήφ είχε παλιότερα αφοριστεί από τον Αρσένιο, εξακολούθησε να ιερουργεί¹⁰⁶.

Τα γεγονότα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να πάρει το σχίσμα ακόμη μεγαλύτερη έκταση με βασικό κέντρο των Αρσενιατών την μονή του Παντεπόππου στην Κωνσταντινούπολη, τους μοναχούς της οποίας ο Γεωργ. Παχυμέρης αποκαλεί χαρακτηριστικά "Παντεποπτηνούς"¹⁰⁷.

Laurent, *Chronologie*, 144. Ως ημερομηνία εκλογής του Ιωσήφ Α' στον πατριαρχικό θρόνο ο Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 308 δέχεται την 31η Δεκεμβρίου 1267. Πιο σωστή ωστόσο είναι η 28η Δεκεμβρίου 1266 που προτείνει ο V. Laurent (ό.π. παραπάνω) βασιμμένος στον Γεωργ. Παχυμέρη, II, 395.20-24, ενώ ως ημέρα ενθρόνισης του Ιωσήφ δέχεται την 1η Ιανουαρίου 1267. Πρέπει επίσης να παρατηρήσουμε ότι η Α. Ε. Λαίου στο έργο της *Constantinople and the Latins*, 20 αναφέρει ως αντικαταστάτη του Αρσενίου μετά την καθαίρεσή του τον Ιωσήφ Α', παραλείποντας την πατριαρχία του Γεωμανού Γ'. Για τον Ιωσήφ Α' βλ. και *PLP* 4 (1980), Nr 9072.

103. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 395.25-397.20. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 309. Ταυτόχρονα και ο Μιχαήλ Η' προσπάθησε να προσεγγίσει τους σχισματικούς. Όταν μάλιστα ο νέος πατριάρχης έλυσε τον αφορισμό, που είχε επιβάλει στον Μιχαήλ ο Αρσένιος ο αυτοκράτορας φάνηκε γενναίωδωρος και έστειλε στον Ιωάννη Δ' Λάσκαρη προμήθειες, ενώ επιπλέον ανανέωσε το ετήσιο επίδομα των τριών νομισμάτων που έστειλε στον Αρσένιο, βλ. A. Failler, *Composition*, 179 και & 54.

104. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 310.

105. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 397.21-399.18 - Νικηφ. Γρηγοράς, I, 108.2-8. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 309-10 - S. Salaville, "Deux documents inédits sur les dissensions religieuses byzantines entre 1275 et 1310", *REB* 5 (1947) (στο εξής *Documents*), 116-136, σ. 118 - A. Failler, *Composition*, 178.

106. Τον αφορισμό του Ιωσήφ από τον Αρσένιο, που κατά τον Μακάριο Πισιδίας ανανέωσε και από την εξορία του ο δεύτερος, δε δέχεται ως κανονικό ο V. Laurent, "L' excommunication du patriarche Joseph Ier par son predecesseur Arsene", *BZ* 30 (1929/30), 489-496, σ. 495. Πιστεύει ότι τον χρησιμοποιούσαν οι Αρσενιάτες μάλλον για εκφοβισμό των αντιπάλων τους Ιωσηφίτων. Για το θέμα αυτό βλ. και Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 309-10.

107. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.22. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 310. Για τη μονή Χριστού του

Ο πατριάρχης Ιωσήφ μη βλέποντας άλλη λύση κατέφυγε τότε στη χρήση βίας, την εφαρμογή της οποίας ανέλαβε ο μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ακροπολίτης. Κατ' εντολή του σέρνονταν ύποπτοι Αρσενιάτες, άντρες και γυναίκες, από σπίτια και μοναστήρια και μαστιγώνονταν, εξορίζονταν, διαπομπεύονταν ή ακόμη και κρεμόνταν¹⁰⁸.

Προφανώς την ήδη τεταμμένη ατμόσφαιρα επέτεινε ακόμη περισσότερο ο θάνατος του Αρσενίου στην εξορία στις 30 Σεπτεμβρίου του 1273¹⁰⁹, αλλά και οι φιλενωτικές δραστηριότητες του Μιχαήλ Η' με τη δυτική Εκκλησία, που επρόκειτο να καταλήξουν τον επόμενο χρόνο στην Ένωση των δύο Εκκλησιών στη Σύνοδο της Λυών¹¹⁰.

4. Ένωση των Εκκλησιών – Στάση των Αρσενιατών

Ο Μιχαήλ Η', όπως έχουμε ήδη επισημάνει, μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 “εγκατέλειψε” την εχθρική προς αυτόν Ανατολή στο έλεος των ανατολικών της εχθρών και στράφηκε προς τη Δύση και την αντιμετώπιση των δυτικών εχθρών του κράτους¹¹¹. Θεώρησε δε απαραίτητο, προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τον εκ δυσμίας κίνδυνο, να κερδίσει την συμμαχία της παπικής Εκκλησίας. Άρχισε λοιπόν τις διαπραγματεύσεις για την ένωση των Εκκλησιών¹¹².

Παντελόπου βλ. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l' Empire Byzantin. Première Partie. Le Siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. Tome III, Les églises et les monastères*, Paris 1969, 513–515.

108. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 407.22–411.10 (II, 409.26–411.2 “Και δὴ ἐπ’ οἰκίας ἀπαγαγὼν χαλεπῶς ἠκίζετο, δαίρων, κρεμαννύων, μαστίζων, τοὺς δὲ γε κρείττους ἐκείνων καὶ ἀτιμῶν τῷ δι’ ἀγορᾶς θριαμβεύειν ἀτιμῶς ἐπ’ αἰτίαις κακίσταις καὶ πεπλασμέναις, ἄνδρας πολὺ τὸ ἀξιοπρεπὲς ἔχοντας τοῦ βίου καὶ τῆς σφῶν καταστάσεως, οὗς καὶ μετὰ τὸ πικρῶς, ὡς οἶόν τε μετελθεῖν ἐξορίας ἐδίδου, τοὺς καθάπαξ τῆς γῆς καὶ τῶν γῆινων ἐξωρισμένους”). Πρβ. I. I. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 310.

109. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 505.4–7. Ο I. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 301 εἶχε δεχθεῖ το ἔτος 1275 ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Αρσενίου. Ὅπως ὁμως ἀπέδειξε ο J. Gill, “Notes on the “de Michael et Andronico Palaeologis” of George Pachymeres”, *BZ* 86 (1975), 295–303 (στο ἐξῆς *Notes*), σ. 303 πλο σωστό εἶναι νὰ δεχτοῦμε τὸ ἔτος 1273. Πρβ. καὶ Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτος Λόγος*, 369. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Αρσενίου ὡς ἀρχηγὸς τῶν Αρσενιατῶν ἀναγνωρίστηκε ο Μανουὴλ Θεσσαλονίκης, βλ. I. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 317.

110. G. G. Arnakis, *Provinces*, 46.

111. G. G. Arnakis, *Provinces*, 38–40 – J. Gill, “John Beccus, Patriarch of Constantinople 1275–1282”, *Βυζαντινά* 7 (1975) (στο ἐξῆς *Beccus*), 254–266, σ. 260.

112. Πιθανότατα μ’ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ὁ Μιχαήλ Η' ικανοποιούσε καὶ προσωπικὲς τοῦ επιθυμίες, ἀν δεχτοῦμε τὶς κατὰ τὸν V. Laurent, *Schisme*, 232 & 1 φλοκαθολικὲς πεποιθήσεις τοῦ Μι-

Παρόλο όμως που προσπάθησε, δεν κατάφερε να πάρει με το μέρος του στη φιλενωτική του πολιτική – εκτός από μια μειοψηφία – τον κλήρο. Ιδιαίτερα έντονη υπήρξε η αντίδραση των μοναχών τόσο των ανατολικών όσο και των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας¹¹³.

Από την αρχή της βασιλείας του ο Μιχαήλ Η΄ προσπάθησε με πολλές δωρεές να κερδίσει την υποστήριξη των μοναχών του Άθω, την οποία θεωρούσε απαραίτητη αρχικά για τον αγώνα του εναντίον των Αρσενιατών και έπειτα για την επίτευξη της εκκλησιαστικής ένωσης με τη Ρώμη¹¹⁴. Οι Αθωνίτες φαίνεται πως υποστήριξαν τη στάση του αυτοκράτορα απέναντι στον Αρσένιο και τους οπαδούς του¹¹⁵, όχι όμως και έναντι της ένωσης των Εκκλησιών. Έτσι το 1273 κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεών του με τον πάπα Γρηγόριο Γ΄ (1271–1276)¹¹⁶ ο Μιχαήλ Η΄ έστειλε στους αγιορείτες μοναχούς δογματικό «τόμο» σχετικό με την ένωση των Εκκλησιών, όπου εξέθετε τους λόγους, για τους οποίους θεωρούσε αυτή την ένωση αναγκαία. Οι Αθωνίτες απάντησαν τότε με έγγραφο, στο οποίο δόθηκε αργότερα ο τίτλος: “Ἐπιστολή ἀποσταλείσα παρὰ τῶν Ἀγιορειτῶν πάντων πρὸς τὸν βασιλέα Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον ὁμολογητικὴ σπεύδοντος τούτου ὄση δύναμις ἐνώσαι τοὺς Ἰταλοὺς παραλόγως μεθ’ ἡμῶν, μένοντας ἐκείνους πάντας ἀδιορθώτους”, όπου τόνιζαν ότι δεν έπρεπε να επιδιωχθεί η ένωση εις βάρος της ορθοδοξίας, εφόσον οι δυτικοί δεν υποχωρούσαν από τις μη ορθόδοξες θέσεις τους¹¹⁷.

Ο πυρήνας ωστόσο της διάδοσης των αντιλατινικών αισθημάτων ήταν οι μοναχοί της Ανατολής, ως επί το πλείστον Αρσενιάτες. Τα ανθενωτικά τους κηρύγματα έβρισκαν πρόσφορο έδαφος στον λαό, που πέραν των δογματικών διαφορών δεν μπορούσε επιπλέον να ξεχάσει τις δύσκολες μέρες της λατινικής

χαήλ. Ο V. Laurent επιπλέον θεωρεί την αδιαλλαξία των Αρσενιατών (σ. 236) έναν από τους παράγοντες που απομάκρυναν τον αυτοκράτορα από την Ανατολή και τον έστρεψαν στη Δύση και τον παπισμό. Μπροστά όμως στην επείγουσα ανάγκη να αντιμετωπίσει τον Κάρολο Ανδεγαυό και τους συμμάχους του ελάχιστα θα επηρέασε το κίνημα των Αρσενιατών τον Μιχαήλ στη διαμόρφωση της φιλοκαθολικής του πολιτικής. Για παρόμοιους άλλωστε πολιτικούς λόγους είχε επιχειρήσει ανάλογες ενωτικές επαφές και νωρίτερα το 1262 και το 1267. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 135 κε. – G. G. Amakis, *Provinces*, 38 – K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 199 – J. Hussey, *Church*, 223–4 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 94.

113. K. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 201–5.

114. Mirjana Zivojinovic, “Mount Athos and the Union of Lyons”, *ZRV* 18 (1978), 141–154, σ. 154 – Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Καρυές Αγίου Όρους 1988, σ. 75.

115. Κατά τον Αρσένιο, Διαθήκη 952.24–32, ο Μιχαήλ Η΄ του είχε στείλει μεταξύ άλλων και Αγιορείτες μοναχούς προκειμένου να τον πείσουν να στέψει τον Παλαιολόγο πρώτο αυτοκράτορα (στην πρώτη του στέψη). Πρβ. I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 327 – V. Laurent, *Schisme*, 236 & 1.

116. *PLP* 2 (1977), Nr 4585.

117. I. Μαμαλάκης, *Το Άγιον Όρος (Άθως) δια μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1971 (στο ε-ξής *Άθως*), σ. 99.

κατοχής¹¹⁸. Ένα τμήμα μάλιστα της μερίδας των Αρσενιατών με εκπρόσωπο τον Ιωαννίκιο Τερνικικόπουλο¹¹⁹ ενώπιον του κινδύνου της ένωσης δεν δίστασε να συνεργαστεί με τον πατριάρχη Ιωσήφ και τους οπαδούς του Ιωσηφίτες, τους μέχρι πρότινος αντιπάλους τους, στην αποστολή ανθενωτικού “τόμου” προς τον αυτοκράτορα¹²⁰.

Ο Μιχαήλ Η' ωστόσο πιεζόταν από τις πολιτικές συνθήκες, τη συμμαχία δηλαδή των δυτικών δυνάμεων υπό τον Κάρολο Ανδεγαυό της Σικελίας εναντίον του Βυζαντίου. Για αυτό προχώρησε, προκειμένου να εξασφαλίσει την παπική βοήθεια εναντίον των αντιπάλων του, στην ολοκλήρωση της ένωσης των Εκκλησιών, που στην πραγματικότητα βέβαια σήμαινε υποταγή της ανατολικής Εκκλησίας στη δυτική. Η ένωση έλαβε χώρα στη Λυών στις 6 Ιουλίου 1274. Και ναι μεν τα πολιτικά οφέλη φάνηκαν αμέσως, καθώς ο Κάρολος Ανδεγαυός κάτω από την πίεση του πάπα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα σχέδιά του κατά του Βυζαντίου και να δεχτεί πολεμική εκχειρία ως την 1η Μαΐου 1276, στο εσωτερικό όμως του κράτους επρόκειτο να ξεσπάσει μια βαθιά κρίση¹²¹.

118. H. Evert – Kappesova, “La société byzantine et l' union de Lyon”, BSL 10 (1949), 28–41, σ. 29–31 – G. G. Amakis, *Provinces*, 40 – Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 203–4. – Η Α. Ε. Λαίου στο έργο της *Constantinople and the Latins*, 20 αναφέρει ότι οι Αρσενιάτες υποστήριζαν την νομιμότητα των Λασκαριδών και την εκκλησιαστική ένωση με τη Ρώμη που επέφερε τελικά ο Μιχαήλ Η'. Και λίγο παρακάτω (σ. 20–21) ότι οι περισσότεροι Αρσενιάτες αντέδρασαν στην ένωση της Λυών. Αν λέγοντας ότι οι Αρσενιάτες υποστήριζαν την ένωση με τη Ρώμη εννοεί την εποχή που οι Λασκαρίδες είχαν αναλάβει παρόμοιες πρωτοβουλίες [για αυτές βλ. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453)*, Berlin 1903, 341–7 – Κ. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, v. I, *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976 (στο εξής *Papacy*), 70–71 – M. Angold, *Government*, 14–16], πρέπει να επισημάνουμε ότι: α) τότε δεν υφίστατο η μερίδα των Αρσενιατών, β) οι Λασκαρίδες και κυρίως ο Θεόδωρος Β' (από την εποχή του οποίου θα μπορούσαν να προέρχονται κυρίως οι οπαδοί του Αρσενίου) ουδέποτε υποστήριξαν εκκλησιαστική υποταγή στη ρωμαϊκή Εκκλησία (βλ. V. Laurent, “Le pape Alexandre IV (1254–1261) et l' empire de Nicée”, *EO* 34 (1935), 26–55, 43 κε. – M. Angold, *Government*, 16 – Κ. Setton, *Papacy*, 77 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτος Λόγος*, 436). Πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι όχι απλώς οι περισσότεροι, αλλά μάλλον όλοι οι Αρσενιάτες αντέδρασαν στη φιλενωτική εκκλησιαστική πολιτική του Μιχαήλ Η'. Απλώς ένα μέρος τους υπό τον Ιωαννίκιο Τερνικικόπουλο συνεργάστηκε με τον πατριάρχη Ιωσήφ Α' και κατ' επέκταση τους οπαδούς του προκειμένου να εκδηλώσει και επίσημα την αντίδραση αυτή. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 487.5–7. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 311.

119. *PLP* 12 (1994), Νρ 29141.

120. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 487.2–21 (II, 487.5–7 “ήσαν δέ και οί περι τόν Τερνικόπουλον 'Ιωαννίκιον, σχιζόμενοι μὲν τοῦ πατριάρχου περιφανῶς, δμως δέ, τῆς χρείας καλοῦσης, τὰ τῆς μικροψυχίας ἐκείνης χώραν οὐκ εἶχον”). Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 311 – Η. Evert – Kappesova, “Une page de l' histoire des relations Byzantino – Latines. Le clerge byzantin et l' Union de Lyon (1274–1282)”, *BSL* 13, I (1952), 68–92, 72. Για την ανθενωτική δράση του Ιωσήφ Α' βλ. και V. Laurent, “Le serment antilatin du patriarche Joseph 1er”, *EO* 26 (1927), 396–407.

121. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 144–147.

Ο πατριάρχης Ιωσήφ Α' αρνήθηκε να δεχτεί την ένωση και παραιτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 1275¹²². Νέος πατριάρχης εκλέχτηκε στις 26 Μαΐου 1275 ο Ιωάννης ΙΑ' Βέκκος (1275-1282)¹²³ και η ενθρόνισή του έγινε στις 2 Ιουνίου του ίδιου χρόνου¹²⁴. Ο Βέκκος δέχτηκε την ένωση των Εκκλησιών ενισχύοντας έτσι τα ανθενωτικά αισθήματα του βυζαντινού λαού, που διείσδυσαν ακόμη και μέσα στο αυτοκρατορικό παλάτι (στους αρχηγούς των ανθενωτικών συγκαταλέγονταν και η αδελφή του Μιχαήλ Η' Ευλογία¹²⁵)¹²⁶.

Για να αντιμετωπίσουν την σοβαρή κατάσταση ο Ιωάννης Βέκκος και η σύνοδος της Κωνσταντινούπολης εξέδωσαν μια "τομογραφία" στις 19 Φεβρουαρίου 1277, όπου επαναλάμβαναν ότι αποδέχονταν την ένωση και όριζαν ποινές για όλους εκείνους που επέμεναν να την απορρίπτουν¹²⁷. Η εφαρμογή μάλιστα των ποινών ήταν άμεση. Πολλοί ανθενωτικοί έχασαν τις περιουσίες τους, εξορίστηκαν ή ακόμη και τυφλώθηκαν. Ανάμεσά τους ιδιαίτερη θέση κατείχαν οι Αρσενιάτες και οι Ιωσηφίτες, αλλά και οι Αγιορείτες μοναχοί¹²⁸. Πολλοί από αυτούς αναζήτησαν καταφύγιο στα κράτη των Αγγέλων, του Νικηφόρου (1271-1296) στην Ήπειρο και του Ιωάννη Α' Νόθου (1271-1296) στη Θεσσαλία, που πρόβαλαν έτσι τους εαυτούς τους ως προμάχους της Ορθοδοξίας κατά των Λατίνων¹²⁹.

Μετά τη σύνοδο των Βλαχερνών τον Απρίλιο του 1277, κατά την οποία ο Μιχαήλ και ο γιός του Ανδρόνικος ορκίστηκαν επίσημα ότι αναγνώριζαν το ρωμαϊκό πρωτείο και τη λατινική ομολογία πίστewς, επικυρώνοντας έτσι τον όρκο της Λυών, ο Μιχαήλ Η' έστειλε στους Αγγέλους της Ηπείρου και της Θεσσαλίας τα πρακτικά της συνόδου με εντολή να συμμορφωθούν προς τις αποφάσεις της. Αυτοί όμως αρνήθηκαν¹³⁰. Τότε ο Μιχαήλ συγκάλεσε και άλλη σύνοδο στην Αγία Σοφία που τους αναθεμάτισε. Λίγο αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1277, ο Ιωάννης Νόθος για να ανταποδώσει τα ίδια συγκάλεσε στις Νέες Πάτρwes ανθενωτική σύνοδο που κατέληξε στον αναθεματισμό του πάπα, του

122. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 511.2-4. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 144 - J. Gill, *Beccus*, 255.

123. *PLP* 2 (1977), Nr 2548.

124. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 515.17-21. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 145 - J. Gill, *Beccus*, 255.

125. *PLP* 9 (1989), Nr 21360.

126. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 487.7-9. Πρβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 147 - Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 205.

127. J. Gill, *Beccus*, 256.

128. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 581.11-23. Πρβ. C. Chapman, *Empire*, 121 - G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 147-148 - G. G. Amakis, *Provinces*, 40 - Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 206.

129. I. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 306 - V. Laurent, *Schisme*, 238 - Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 205-206 - G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 148.

130. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 228-229.

αυτοκράτορα και του πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου ως αιρετικών¹³¹.

Παράλληλα όλη αυτή την περίοδο ο Ιωάννης Νόθος είχε την ευκαιρία να δει από κοντά το μίσος των Αρσενιατών προς τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Εβλεπε επίσης ότι το κίνημά τους ήταν ισχυρό ακόμη και μέσα στην πρωτεύουσα (κυρίως με τη συρροή εκεί Αρσενιατών από τις ανατολικές επαρχίες που πλήττονταν ολοένα και περισσότερο από τις τουρκικές επιδρομές)¹³². Θεώρησε λοιπόν ότι θα ήταν καλό γι' αυτόν και τους σκοπούς του να κερδίσει την υποστήριξή τους. Άδραξε έτσι την ευκαιρία και τον Μάρτιο του 1278 συγκάλεσε μια νέα σύνοδο πιθανότατα στην επικράτειά του¹³³.

Η σύνοδος δεν στρεφόταν άμεσα εναντίον της εκκλησιαστικής ένωσης. Αναφερόταν κυρίως στο έγκλημα που είχε διαπραχθεί εναντίον του “τρισμακάριστου και παναγίου πατριάρχη Αρσενίου”, που είχε καθαιρεθεί παράνομα. Κατάδικαζε επιπλέον ονομαστικά μόνο τους διαδόχους του Αρσενίου τον “Νικηφόρο τον μοιχό, τον Γερμανό τον μισητό και τον Ιωσήφ τον μοιχό και διώκτη”. Οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο αυτή τη φορά μάλλον για μια σύνοδο που ήθελε να ενισχύσει το κίνημα των Αρσενιατών, για μια σύνοδο καθαρά αρσενιατική, παρά για μια ακόμη ανθενωτική σύνοδο¹³⁴.

Η ένωση των εκκλησιών ωστόσο δεν επρόκειτο να διαρκέσει παρά όσο και η βασιλεία του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, όχι τόσο λόγω της αντίδρασης που προκάλεσε στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, αλλά λόγω της αλλαγής της παπικής πολιτικής. Μετά τον θάνατο του Γρηγορίου Γ' (1276) ο διάδοχός του Νικόλαος Γ' (1277–1280)¹³⁵ προώθησε βέβαια την ενωτική πολιτική, δεν συνέβη όμως το ίδιο και με τον επόμενο πάπα, τον Γάλλο Μαρτίνο Δ' (1281–1285)¹³⁶, υποστηρικτή του βασικού αντιπάλου του Μιχαήλ Η', του βασιλιά της Σικελίας. Ο Μαρτίνος Δ', προκειμένου να βοηθήσει τον Ανδεγαυό στα κατακτητικά του σχέδια¹³⁷, εγκατέλειψε την πολιτική των προκατόχων του, καταδίκασε τον Μι-

131. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 229–230. Για την ανθενωτική σύνοδο βλ. και V. Grumel, “En Orient après le IIe Concile de Lyon”, *EO* 24 (1925), 321–325 (στο εξής *Concile*), σ. 321–322.

132. G. G. Arnakis, *Provinces*, 42.

133. Ο τόπος, όπου έλαβε χώρα η σύνοδος, δεν μας είναι γνωστός. Βλ. V. Grumel, *Concile*, 324 – S. Salaville, *Documents*, 117.

134. V. Grumel, *Concile*, 324–325 – Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 230 & 19.

135. *PLP* 8 (1986), Nr 20513.

136. *PLP* 7 (1985), Nr 17193.

137. Παρόλο που ο ίδιος ο Μαρτίνος Δ' δεν υπέγραψε τη συνθήκη του Ορβιέτο (Ιούλιος 1281), ευνόησε ωστόσο την υπογραφή της από τον Κάρολο Ανδεγαυό, το δόγη της Βενετίας και το Φίλιππο Κουρτεναί, τον τιτουλάριο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 247–251.

χαήλ ως σχισματικό και τον αναθεμάτισε στις 18 Νοεμβρίου 1281¹³⁸.

Η ενωτική πολιτική του πρώτου Παλαιολόγου είχε κατ' αυτόν τον τρόπο αποτύχει και όλα έδειχναν ότι οι δυτικές δυνάμεις ενωμένες ξανά θα έδιναν το τελειωτικό χτύπημα στο βυζαντινό κράτος. Η διπλωματική όμως ευστροφία του Μιχαήλ Η' θριάμβευσε για άλλη μια φορά. Ο Σικελικός Εσπερινός το Μάρτιο του 1282 εξολόθρευσε τον Σικελό αντίπαλό του και έδωσε πνοή ζωής στην αυτοκρατορία¹³⁹.

Μετά από μια βασιλεία που δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι τη χαρακτήρισε η στροφή προς τη Δύση εις βάρος της Ανατολής, ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος πέθανε στις 11 Δεκεμβρίου 1282¹⁴⁰. Την εγκατάλειψη αυτή είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει και ο ίδιος, όταν λίγο πριν το θάνατό του πραγματοποίησε μια εκστρατεία – η λέξη “περιοδεία” βέβαια θα ταίριαζε περισσότερο στη φύση του εγχειρήματος – στις ανατολικές επαρχίες. Η βυζαντινή Ανατολή ήταν πια στρατιωτικά ανυπεράσπιστα και οικονομικά αδύναμη. Δεν δίστασε ωστόσο να αποδώσει αυτή την κακοδαιμονία στους “ζηλωτές”, όλους αυτούς δηλαδή που αντέδρασαν στη θρησκευτική πολιτική του¹⁴¹.

Δεύτερη φάση του σχίσματος – Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος (1282–1328)

1. Αποκατάσταση της ορθοδοξίας – Αναζωπύρωση του σχίσματος

Τον Μιχαήλ Η' διαδέχτηκε στον αυτοκρατορικό θρόνο ο γιός του Ανδρόνικος Β'¹⁴², που είχε ήδη στεφθεί συναυτοκράτορας από τον πατριάρχη Ιωσήφ Α' τον Νοέμβριο του 1272¹⁴³. Ο Ανδρόνικος Β' παρέλαβε από τον πατέρα του μια αυτοκρατορία που ήδη εμφάνιζε συμπτώματα παρακμής. Εκτός από ένα οικονομικά και στρατιωτικά αδύναμο κράτος κληρονόμησε και μια βαθύτατα ταραγμένη κοινωνία, κυρίως εξαιτίας της ενωτικής πολιτικής του πατέρα του. Η τελευταία είχε προκαλέσει μεγάλο διχασμό στο Βυζάντιο, τον οποίο θα μπο-

138. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 148–149 – J. Gill, *Beccus*, 260. – Ο Κ. Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ*, 251 & 25 θεωρεί εσφαλμένη αυτήν τη χρονολόγηση και σωστή την 18η Οκτωβρίου 1281.

139. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 149–151.

140. Ο J. Gill, *Beccus*, 260 για το ίδιο γεγονός δίνει την ημερομηνία 11 Νοεμβρίου 1282.

141. Γεωργ. Παχυμέρης, II, 633.12–637.8. Πρβ. G. G. Arnakis, *Provinces*, 43 – S. Vryonis, *Decline*, 136–137. – “Ζηλωτές” αποκαλούσαν τότε κυρίως τους Αρσενιάτες, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 286–287 – J. Hussey, *Church*, 221 – Κ. Κωτσιόπουλος, *Κίνημα*, 23.

142. Για τον Ανδρόνικο Β' Δούκα Άγγελο Κομνηνό Παλαιολόγο βλ. και *PLP* 9 (1989), Nr 21436.

143. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 11.1–3. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 240 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 167. Για το ζήτημα της στέψης του Ανδρονίκου Β' βλ. και A. Failler, *Proclamation*, 243–251.

ρούσαν να εκμεταλλευτούν οι εξωτερικοί εχθροί του κράτους¹⁴⁴.

Έπρεπε λοιπόν ο Ανδρόνικος Β' πρώτα από όλα να αποκαταστήσει τη συνοχή της βυζαντινής κοινωνίας και να σταθεροποιήσει την εξουσία του¹⁴⁵. Πρώτη του ενέργεια προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η επίσημη αποκήρυξη της ένωσης των Εκκλησιών. Πίστευε ότι με αυτή την πράξη θα κατάφερε να εξαλείψει την αναταραχή που είχε προκαλέσει η ενωτική πολιτική του πατέρα του και να φέρει σε τάξη τον κλήρο. Οπωσδήποτε όμως αυτή η ενέργεια αντανakλούσε επιπλέον τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, όπως και τη διάθεσή του να ακολουθήσει μια αυστηρά ορθόδοξη γραμμή¹⁴⁶. Η συνέχιση άλλωστε της ενωτικής πολιτικής δεν είχε κανένα νόημα μετά την απομάκρυνση του λατινικού κινδύνου με τον Σικελικό Εσπερινό. Εξάλλου την ένωση είχε ήδη αποκηρύξει και ο ίδιος ο πάπας Μαρτίνος Δ'¹⁴⁷.

Έτσι τα Χριστούγεννα του 1282 ζήτησε και πήρε την παραίτηση του ενωτικού πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου που στις 26 Δεκεμβρίου 1282 αποσύρθηκε στη μονή της Παναχράντου¹⁴⁸. Στον πατριαρχικό θρόνο αποκαταστάθηκε στις 31 Δεκεμβρίου 1282 ο "μόνον οὐκ ἄπνους" ανθωνωτικός πατριάρχης Ιωσήφ Α' (1282–1283)¹⁴⁹. Ταυτόχρονα αφέθηκαν ελεύθεροι οι φυλακισμένοι και οι εξόριστοι ανθωνωτικοί, που άρχισαν να συρρέουν στην Κωνσταντινούπολη. Οι μοναχοί μονοπώλησαν κυρίως το ενδιαφέρον. Εξάγνισαν τον ναό της Αγίας Σοφίας, επέβαλαν ποινές σε όσους κληρικούς και λαϊκούς είχαν ευνοήσει την ένωση με τη Ρώμη και έπεισαν τον άρρωστο πατριάρχη Ιωσήφ να εκδώσει διάταγμα, το οποίο απαγόρευε στους ενωτικούς επισκόπους και ιερείς να μετέχουν στα μυστήρια για τρεις μήνες¹⁵⁰.

Ο αυτοκράτορας έδειξε ανοχή στις ενέργειες αυτές προκειμένου να επέλθει ειρήνη. Επικύρωσε μάλιστα όλες τις αποφάσεις επισκοπικής συνόδου που συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1283. Με απόφασή της καταδικάστηκε ο Βέκκος ως σφετεριστής του πατριαρχικού θρόνου και αιρετικός και εξορίστηκε στην Προύσα, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η τέλεση χρι-

144. Ι. Μαμαλάκης, *Άθως*, 102 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 155.

145. Α. Λαίου, "Η βασιλεία του Ανδρόνικου Β' (1282–1328)", ΙΕΕ, τ. Θ' (1980), 137–149 (στο εξής Βασιλεία), 137 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 153.

146. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 14.5–15.18. Πρβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 175 – Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 137.

147. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 175 – Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 138.

148. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 18.12–19.12. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 5 – J. Gill, *Beccus*, 261.

149. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 19.14. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 145 – J. Hussey, *Church*, 244.

150. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 19.12–22.6. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 15 – J. Gill, *Beccus*, 261 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 156–157.

στιανικής ταφής για τον νεκρό Μιχαήλ Η' που πέθανε αιρετικός¹⁵¹.

Παρόλα αυτά ο Ανδρόνικος Β' δεν κατάφερε να πετύχει την ποθητή ειρήνευση στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας και σε αυτό συνέβαλε κατά κύριο λόγο η στάση των Αρσενιατών. Οι τελευταίοι είχαν παραμερίσει προσωρινά τις διαφορές τους με τους αντιπάλους τους Ιωσηφίτες ενώπιον του κοινού μίσους προς την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η'. Ύστερα όμως από την αποκατάσταση της ορθοδοξίας και του Ιωσήφ Α' στον πατριαρχικό θρόνο επανήλθαν στις θέσεις που διατηρούσαν πριν από τη σύνοδο της Λυών. Επέμειναν, δηλαδή, στην εκκαθάριση της Εκκλησίας από όλους αυτούς που από το 1265 είχαν χειροτονηθεί ή υπηρετούσαν τους διάφορους πατριάρχες και κυρίως τον Ιωσήφ Α' και τον Ιωάννη Βέκκο. Υποστήριξαν ακόμη για άλλη μια φορά την τήρηση των κανόνων, τον περιορισμό των επεμβάσεων της πολιτικής εξουσίας στα εκκλησιαστικά ζητήματα και εκδήλωσαν εκ νέου τα αντιδυναστικά τους αισθήματα¹⁵².

Παρόλο που βρέθηκαν στην αρχή της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' αρκετά αποδιοργανωμένοι λόγω των διωγμών του Μιχαήλ Η', οι Αρσενιάτες κατόρθωσαν σταδιακά “πανταχόθεν ύπεξαναδύντες τῶν φαλεῶν”¹⁵³ να ξαναβρουν τη συνοχή τους υπό τον Ανδρόνικο Σάρδεων¹⁵⁴ και έθεσαν αμέσως σε αμφισβήτηση τη νομιμότητα της εξουσίας του νέου αυτοκράτορα¹⁵⁵.

Ο Ιωσήφ Α', που είχε αναθεματιστεί από τον Αρσένιο (σύμφωνα με τους οπαδούς του τελευταίου), είχε στέψει το 1272 αυτοκράτορα τον Ανδρόνικο Β'. Έτσι ο νέος αυτοκράτορας παρά τις ορθόδοξες αντιλήψεις του ήταν καταδικασμένος στα μάτια των σχισματικών ως γιος του αφορισμένου σφετεριστή Μι-

151. Ο Μιχαήλ Η' είχε ταφεί στη Θράκη χωρίς καμιά θρησκευτική τελετή και εκτός “κοινωνίας” με την ορθόδοξη εκκλησία. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 25.6-36.15 - Νικηφ. Γρηγοράς, I, 153-154. Πρβ. Η. Evert Kappesova, *Fin*, 7 κε. - J. Gill, *Beccus*, 261 - J. L. Booramra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire [Ανάλεκτα Βλατάδων 35]*, Θεσσαλονίκη 1982 (στο εξής *Church Reform*), 16 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 157-158.

152. V. Laurent, *Schisme*, 239-240, 269 - Η. Evert - Kappesova, *Fin*, 3-4 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

153. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 37.1.

154. Ο Ανδρόνικος Σάρδεων αναγνωρίστηκε αρχηγός των Αρσενιατών όταν μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η' επανήλθε από την εξορία και προφανώς μετά το θάνατο του Μανουήλ Δισυπάτου που οι Αρσενιάτες θεωρούσαν ως τότε αρχηγό τους. Εκτός από τον Ανδρόνικο Σάρδεων στις τάξεις των Αρσενιατών φαίνεται να ανήκει τώρα και ο Ιωάννης Ταρχανειώτης [PLP 11 (1991), Nr 27487], που ήταν ανηψιός του αυτοκράτορα, όπως επίσης και οι αδερφές του Ταρχανειώτη η Θεοδοσία [PLP 11 (1991), Nr 27510] και η Νοστόγγισσα [PLP 11 (1991), Nr 27512]. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 38.5-15. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 286 και 315 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

155. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 36.18-37.9. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 239-240 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

χαήλ Η' και ως παράνομα εστεμμένος¹⁵⁶.

Ο Ανδρόνικος Β' είχε προφανώς συναίσθηση της αντίδρασης που θα προκαλούσε στους κύκλους των Αρσενιατών η αποκατάσταση του Ιωσήφ Α' στην πατριαρχία. Τη θεώρησε όμως απαραίτητη, γιατί, αν παραμέριζε τον Ιωσήφ Α' υπέρ κάποιου άλλου, θα έθετε υπό αμφισβήτηση τον ίδιο του το θρόνο¹⁵⁷.

Ο Ιωσήφ Α' πέθανε στις 23 Μαρτίου 1283. Λίγο πριν είχε υποβάλει την παραίτησή του από την πατριαρχία¹⁵⁸. Αντί όμως με το θάνατό του να ηρεμήσουν τα πνεύματα, αντιθέτως οξύνθηκαν περισσότερο. Οι Αρσενιάτες, που είχαν εν τω μεταξύ πολλαπλασιαστεί, έλπιζαν ότι θα εκλέγονταν πατριάρχης κάποιος από τις τάξεις τους¹⁵⁹. Αυτή όμως την επιθυμία δεν συμμεριζόταν και ο αυτοκράτορας. Καθώς ήθελε να σταθεί στην μέση οδό μεταξύ των Ιωσηφιτών και των Αρσενιατών, ανέβασε στον πατριαρχικό θρόνο τον διανοούμενο Γεώργιο Κύπριο πιστεύοντας ότι θα ήταν αποδεκτός και από τις δύο μερίδες¹⁶⁰. Έλαβε μάλιστα ο Ανδρόνικος Β' ειδικές προφυλάξεις, ούτως ώστε να τελεστεί η χειροτονία του νέου πατριάρχη από επίσκοπο τον οποίο δε θα βάραινε το μίσημα της λατινικής αίρεσης. Έτσι την Κυριακή των Βαΐων, στις 28 Μαρτίου 1283, ανήλθε στην πατριαρχία ο Γεώργιος Κύπρου ως Γρηγόριος Β' (1283–1289)¹⁶¹.

Παρά λοιπόν τις προσπάθειες του αυτοκράτορα οι Αρσενιάτες ένιωθαν εξοστραχισμένοι, αίσθημα που ενίσχυσε και η αγιοποίηση του Ιωσήφ Α' από την “αυλή”¹⁶². Ο Ανδρόνικος Β' τότε για να εξιλεωθεί απέναντί τους και να τους καθησυχάσει διόρισε τον αρχηγό τους Ανδρόνικο Σάρδεων προσωπικό του εξομολόγο και τους παραχώρησε μια ξεχωριστή εκκλησία στην πρωτεύουσα, τον ναό των Αγίων Πάντων, όπου θα μπορούσαν να κοινωνούν χωριστά¹⁶³.

156. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 37.3–6. Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

157. Γεώργιος Παχυμέρης Α', 39.7–9. Πρβ. J. Hussey, *Church*, 244 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

158. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 37.18–38.1 και 38.16–18. Πρβ. J. Hussey, *Church*, 246.

159. V. Laurent, *Schisme*, 240 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

160. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 42.12–16. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 11 – J. Hussey, *Church*, 246 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

161. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 44.14–45.14. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 146 – PLP 2 (1977), Nr 4590 – J. Hussey, *Church*, 246 (όπου και για προσωπικότητα του Γρηγορίου Β') – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159. Για τη χειροτονία του Γρηγορίου Β' ο S. Salaville, *Documents*, 118, ο J. Gill Beccus, 262 και ο Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 242, δίνουν βασισμένοι προφανώς στην *Ιστορία Δογματική του Γεωργίου Μετοχίτου*, εκδ. Α. Mai, *Novae Patrum Bibliothecae*, t. VIII, τμήμα δεύτερο, 95–96 την ημερομηνία 11 Απριλίου 1285, ενώ η Α. Laiou, *Latins*, 34 δεν ξέρουμε γιατί αναφέρεται στον Γρηγόριο Β' αποκαλώντας τον Γρηγόριο Γ'.

162. V. Laurent, *Schisme*, 240 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

163. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 39.15–40.8, 43.10–13 και 50.14–16. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248 και 3 – H. Evert – Kappesova, *Fin*, 11 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, “Η Μονή Μωσήλ και η Μο-

Επιπλέον, όταν οι Αρσενιάτες του ζήτησαν το σώμα του αγίου Ιωάννη του Δαμασκηνού, για να αποδείξουν δια του θαύματος την ορθότητα των αιτημάτων τους, ο αυτοκράτορας επέτρεψε να αρχίσουν τις σχετικές προετοιμασίες. Επρόκειτο να τοποθετήσουν στα πόδια του αγίου έναν “τόμο” με τα αιτήματά τους. Αν ο άγιος τον έπαιρνε τη νύχτα στα χέρια του, τότε τα αιτήματα ήταν δίκαια και έπρεπε να ικανοποιηθούν (“εί προσληφθεί ταῖς τοῦ ἁγίου χερσίν ὁ τόμος πρὸς ποσὶ τεθείς, τὰ γεγραμμένα πράττειν ἀναμφιβόλως”)¹⁶⁴. Την τελευταία μόνο στιγμή ο Ανδρόνικος Β', επειδή φοβήθηκε ότι η επιτυχία του εγχειρήματος αυτού θα απέβαινε ίσως επικίνδυνη για το θρόνο, απαγόρευσε τη διεξαγωγή του¹⁶⁵.

Αλλά και η στάση του νέου πατριάρχη έδειχνε διάθεση προσέγγισης των Αρσενιατών. Ο Γρηγόριος Β' τους άφησε να καταλάβουν ότι δεν επρόκειτο να ανεχθεί “τὰ διατεταγμένα τῷ Ἰωσήφ ἐπὶ τῇ ἐκκλησίᾳ”, ενώ παράλληλα εμφανίστηκε ως συνεργάτης του Ανδρονίκου Σάρδεων στην πρώτη σύνοδο των Βλαχερνών¹⁶⁶.

Παρόλα αυτά οι Αρσενιάτες απείχαν πολύ από το να κατευναστούν¹⁶⁷. Τη στάση τους υποδαύλιζαν επιπλέον οι επιδρομές των Τούρκων που συνέχιζονταν στις Μικρασιατικές επαρχίες του κράτους. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, ως επί το πλείστον Αρσενιάτες, θεωρούσαν υπεύθυνους για τις τουρκικές εισβολές αποκλειστικά τους Παλαιολόγους αυτοκράτορες. Τότε ο Ανδρόνικος Β' προέβη στην πρώτη επίσημη προσπάθεια προσέγγισης των σχισματικών που δεν ήταν άλλη από τη σύνοδο του Αδραμυτίου. Αυτή έλαβε χώρα γύρω στο Πάσχα του 1284¹⁶⁸.

νή των Ανθεμίου. Ιστορικά και τοπογραφικά”, Βυζαντινά 12 (1983), 67–92 (στο εξής Μονή Μωσηλέ), σ. 91 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 158.

164. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 41.8–10.

165. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 40.17–41.19. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 239 & 1.

166. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 43.1–2 και 52.9–11. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 11 και & 57, 58. Η σύνοδος αυτή έλαβε χώρα μετά το Πάσχα του 1283 στο ομώνυμο ναό και καταδικασε εκ νέου τους εκκλησιαστικούς εκείνους ανθρώπους που είχαν συμμετάσχει στην ένωση των εκκλησιών. Χαρακτηριστική της συνόδου ήταν η ομολογία της ορθόδοξης πίστης από μέρος της χήρας του Μιχαήλ Η' Θεοδώρας [PLP 9 (1989), Nr 21380], η οποία επιπλέον ορκίστηκε ότι δεν θα ζητούσε ποτέ να ταφεί ο πεθαμένος σύζυγός της, όπως άρμοζε στους ορθόδοξους χριστιανούς. Πρβ. H. Evert – Kappesova, *Fin*, 12 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

167. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

168. A. Laiou, *Latins*, 35 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

2. Η σύνοδος του Αδραμυτίου (1284) – Διχασμός

Με τη σύγκληση της συνόδου ο Ανδρόνικος Β' έδειξε ξεκάθαρα την επιθυμία του να φέρει την ειρήνη στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας προσπαθώντας να συμφιλιώσει τους Αρσενιάτες με τους Ιωσηφίτες και να ενσωματώσει τους πρώτους στην επίσημη Εκκλησία¹⁶⁹.

Παρά λοιπόν τις οικονομικές δυσκολίες του κράτους δεν δίστασε να δαπανήσει μεγάλα ποσά, για να εξασφαλίσει τη μεταφορά και όλα τα έξοδα των επισκόπων που μετείχαν σε αυτήν¹⁷⁰. Παραχώρηση μάλιστα προς τους Αρσενιάτες φαίνεται πως αποτελούσε το γεγονός ότι ως τόπος σύγκλησης της συνόδου επιλέχθηκε το Αδραμύττιο που βρισκόταν στην Μικρά Ασία, στο βάθος του κόλπου απέναντι από τη Λέσβο, όπου οι σχισματικοί αποτελούσαν την πλειονότητα¹⁷¹.

Στη σύνοδο πήραν μέρος πολλοί εξέχοντες εκκλησιαστικοί και κρατικοί λειτουργοί. Τη μερίδα των σχισματικών εκπροσώπησαν με αρχηγό τον μοναχό Υάκινθο όσοι ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με την επίσημη Εκκλησία για την επίλυση του σχίσματος, ενώ εντυπωσιακή ήταν η παρουσία των Αρσενιατών μοναχών που είχαν ακρωτηριασθεί, τυφλωθεί και κακοποιηθεί από τον Μιχαήλ Η' για τις πεποιθήσεις τους¹⁷².

Παρά τις καλές προθέσεις του αυτοκράτορα και τις συνεχείς προσπάθειές του κατά τη διάρκεια των συνεδριών να βρει μια συμβιβαστική λύση, δεν κατάφερε να πείσει κανέναν, ενώ και οι δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις συμφώνησαν να υποβάλουν τις θέσεις τους σε "θεοκρισία"¹⁷³. Η διαδικασία ήταν η εξής. Οι αντίπαλες ομάδες θα τοποθετούσαν τα έγγραφα με τις απόψεις τους στη φωτιά. Αν ο θεός διέσωζε δια του θαύματος το ένα από αυτά, θα έπρεπε η ομάδα που αυτό αντιπροσώπευε να δικαιωθεί. Αν όμως καίγονταν και τα δύο, τό-

169. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 57.18–58.2. Πρβ. Η. Evert – Kappesova, *Fin*, 12–13 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

170. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 58.2–59.1. Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

171. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159.

172. Ο Γεωργ. Παχυμέρης Α', 59.7–16 μας δίνει μερικά ονόματα των παρισταμένων στη σύνοδο, όπως της αδερφής του Μιχαήλ Η' Ευλογίας και των θυγατέρων της, του μεγάλου λογοθέτη Μουζαλώνα [PLP 8 (1986), Νρ 19439], των μοναχών Λαζάρου του Γοριανίτη [PLP 2 (1977), Νρ 4321], του Περιστήρη Μακαρίου [PLP 9 (1989), Νρ 22465] και του μεγάλου ζηλωτή Αθανασίου Λεπενδρινού [PLP 6 (1983), Νρ 14741]. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 287 και 305 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 159–160.

173. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 59.16–61.1. η Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160.

τε θα κατέληγαν σε συμφωνία και θα ειρήνευαν¹⁷⁴. Η δοκιμασία ορίστηκε να γίνει το Μεγάλο Σάββατο του 1284. Το αποτέλεσμα της όμως απογοήτευσε και τις δύο μερίδες στις προσδοκίες τους καθώς και τα δύο έγγραφα έγιναν στάχτη¹⁷⁵.

Οι Αρσενιάτες βάσει του αποτελέσματος της “θεοκρισίας” πίστεψαν αρχικά ότι ο Θεός δεν ήταν με το μέρος τους και συμφώνησαν να αναγνωρίσουν ως πατριάρχη το Γρηγόριο Β’¹⁷⁶. Αλλά την επόμενη μόλις μέρα αισθάνθηκαν ότι τους ξεγέλασαν και οι περισσότεροι από αυτούς αποκήρυξαν το πρώτο σύμφωνο ένωσης¹⁷⁷. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Β’ έσπευσε να τους αφορίσει και ο μέχρι τότε αρχηγός τους Ανδρόνικος Σάρδεων, παρόλο που δεν είχε πάρει μέρος στη σύνοδο, κατηγορήθηκε από το μοναχό Γαλακτίωνα ότι καταφερόταν κατά του αυτοκράτορα, καταδικάστηκε για έγκλημα καθοσίωσης και, αφού υποβιβάστηκε σε απλό μοναχό, διαπομπεύτηκε¹⁷⁸.

Η σύνοδος του Αδραμυττίου δεν πέτυχε τον αρχικό της στόχο, την συνδιαλλαγή και τον συμβιβασμό των αντιπάλων και την επαναφορά των σχισματικών Αρσενιατών στο σώμα της Εκκλησίας. Κατάφερε όμως ένα απροσδόκητο χτύπημα στους Αρσενιάτες καθώς επισφράγισε το διχασμό που υπέβρασε ήδη στους κόλπους τους. Γιατί η μερίδα των ασυμβίβαστων και αδιάλλακτων Αρσενιατών υπό τον Ιωάννη Ταρχανειώτη, που είχε ήδη αντιταχθεί στην παράλογη “δια πυρός” δοκιμασία, μετά την αποτυχία της τελευταίας αρνήθηκε να αναγνωρίσει τα πεπραγμένα και απείχε από κάθε επικοινωνία προς τους συμβιβαστικούς, τους οποίους και αποκαλούσε “πυρσολάτρες”¹⁷⁹.

Ο αρχηγός των αδιάλλακτων συνελήφθη τότε για τη στάση του και εξορίστηκε. Μετά από λίγο ανακλήθηκε από την εξορία σε ένδειξη καλής θέλησης

174. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 61.3–12 “αί δέ γέ συνθεσίοι, αὐτοὺς ἀνά μέρος συνθεσίοι τε καὶ γράψαι, οἱ δσα σφίσι προσιστάμενα τῷ εἰρηνεύειν ἐδόκουν, ἐκείνους δ’ αὐθις ἕτερον τόμον συντάττειν καὶ δηλοῦν ἐφ’ ὅσον εἶχον ἐγκαλούμενοι παρ’ ἐκείνων ἀπολογεῖσθαι, καὶ ἅμα πῦρ ἐναύσαντας, οἷόν τ’ ὄν συντήξαι καὶ τὸν ἀδάμαντα, ἐνιέναι, κἂν μὲν ὃς φυλαχθεῖη, καὶ μὴν καὶ ἀμφοτέρους τῷ ἀβλαβεί διατηρηθέντι τιμὴν ὡς ἐπὶ τούτῳ δεικνύντος τοῦ θεοῦ τὴν ἀρέσκειαν, εἰ δ’ ἀμφοτέροις διαλυμανεῖται τὸ πῦρ, καὶ αὐθις συνιέναι καὶ εἰρηνεύειν ὡς ἐν πυρὶ γεγονυῶν τῶν συνθεσιῶν ἀπασῶν”. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 245 & 2 – D. Nicol, *Τελευταῖοι αἰῶνες*, 160.

175. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 61.18–62.10 “καὶ τὸ πῦρ οὐκ ἠγνόει τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν, καὶ συνεπτυγμένων ἀραρότους ἐπελαμβάνετο, ὥστε καὶ μᾶς ἢ καὶ δευτέρως ὥρας σποδὸν γενέσθαι καὶ ἀμφοτέρους” (62.7–10). Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 245 & 2 – D. Nicol, *Τελευταῖοι αἰῶνες*, 160.

176. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 62.10–13. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 245–246 – D. Nicol, *Τελευταῖοι αἰῶνες*, 160.

177. Γεώργιος. Παχυμέρης Α’, 63.4–6. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 246 – D. Nicol, *Τελευταῖοι αἰῶνες*, 160.

178. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 64.2–11 καὶ 65.7–66.14. Πρβ. I. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 287 – D. Nicol, *Τελευταῖοι αἰῶνες*, 160 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 242–243.

179. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 134.13–135.6. Πρβ. I. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 305.

του αυτοκράτορα, σύντομα όμως κατηγορήθηκε για συνωμοσία, καθώς αποκαλύφθηκε πως είχε στην κατοχή του κάποια αυτοκρατορικά διάσημα, και φυλακίστηκε¹⁸⁰.

Η στάση του αυτοκράτορα ήταν βέβαια διαφορετική απέναντι στους συνεργάσιμους Αρσενιάτες. Για να τους καλοπιάνει, τους επέτρεψε να πάρουν το νεκρό σώμα του πατριάρχη Αρσενίου από την Προκόννησο και να το μεταφέρουν στην πρωτεύουσα. Εκεί έγινε δεκτό με μεγάλες τιμές και τοποθετήθηκε σε μια λάρνακα στο μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα της Κρίσειως¹⁸¹. Επιπλέον τους παραχώρησε τη μονή Μωσηλέ στην Κωνσταντινούπολη¹⁸², η οποία μετά την μονή Παντεόππου επρόκειτο να γίνει κέντρο διάδοσης της Αρσενιατικής προπαγάνδας¹⁸³.

3. Πρόγραμμα των Αρσενιατών για την επανένωσή τους με την επίσημη εκκλησία (1289) –

Δράση τους κατά την πρώτη πατριαρχία του Αθανασίου Α' (1289–1293)

Οι διαρκείς παραχωρήσεις του αυτοκράτορα προς τους Αρσενιάτες δείχνουν οπωσδήποτε την ελκυστική διάθεσή του για την ειρήνευση της Εκκλησίας. Η διάθεση αυτή προερχόταν τόσο από τη βαθιά θρησκευτικότητα που τον χαρακτήριζε – δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στα χρόνια της βασιλείας του η Εκκλησία και ο μοναχισμός γνώρισαν μεγάλη άνθηση – όσο και από το γεγονός ότι η ειρήνευση ήταν απαραίτητη, ώστε να μπορέσει να στραφεί απερίσπαστος σε άλλα φλέγοντα ζητήματα του κράτους¹⁸⁴. Όσο για τους Αρσενιάτες, είχαν πια αναθαρήσει από την συμβιβαστική πολιτική του Ανδρονίκου Β'. Παραβλέποντας μάλιστα προσωρινά το γεγονός ότι είχαν χωριστεί σε δύο ομάδες, συμφώνησαν να εκθέσουν ελεύθερα τις διεκδικήσεις τους, όταν μετά την παραιτήση του πατριάρχη Γρηγορίου Β' τον Ιούνιο του 1289¹⁸⁵ ξανατέθηκε το

180. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 135.6–12 και 136.18–137.6. Πρβ. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 162.

181. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 83.8–86.9. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 17 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 160–161.

182. Για τη μονή Μωσηλέ βλ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Μονή Μωσηλέ*, 67–92.

183. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 138.1–4. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 480 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Μονή Μωσηλέ*, 91.

184. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 175 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 163–164, 175.

185. Ο πατριάρχης Γρηγόριος Β' αναγκάστηκε να παραιτηθεί κυρίως λόγω των απόψεων που εξέφραζε στον "τόμο", τον οποίο συνέταξε μετά τη δεύτερη σύνοδο των Βλαχερνών (7 Φεβρουαρίου 1285) κατά της ένωσης των Εκκλησιών. Σε αυτή την σύνοδο οι Αρσενιάτες δεν πήραν μέρος, προφανώς για να φανούν συνετοί μετά τη σύνοδο του Αρδαμυττίου που δεν τους είχε επιφέρει πα-

πρόβλημα της ένωσής τους με τον επίσημο κλήρο¹⁸⁶.

Οι διεκδικήσεις τους περιέχονται στο “Γράμμα των Ζηλωτών το προς βασιλέα” που σώζεται στον Paris. gr. 1302, fol. B, B. Αυτό δημοσιεύτηκε από τον V. Laurent στο σχετικό με το σχίσμα των Αρσενιατών άρθρο του και χρονολογείται στα 1289¹⁸⁷. Το έγγραφο ξεκινά με το πιο βασικό πλέον αίτημα των Αρσενιατών, την εκλογή δηλαδή ενός πατριάρχη που θα προερχόταν από τους κύκλους τους και του οποίου η χειροτονία θα γινόταν με τρόπο που δεν θα χωρούσε αμφισβήτηση, καθώς θεωρούσαν ότι ήταν οι μόνοι αμόλυντοι και άξιοι να αναλάβουν την πατριαρχία¹⁸⁸. Το δεύτερο σημείο του εγγράφου αφορούσε στην αποκατάσταση της αγνότητας του δόγματος¹⁸⁹. Το τρίτο ζητούσε την ακύρωση όλων των αφορισμών, υπογραφών και όρκων που δόθηκαν στο παρελθόν¹⁹⁰. Το τέταρτο είχε σχέση με τον πατριάρχη Ιωσήφ Α’, το όνομα του οποί-

ρά μόνο ταπεινώσεις και δημόσιες προσβολές. Κατά τη διάρκεια της συνόδου των Βλαχερνών ο πρώην πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος, αφού βέβαια υπερασπίστηκε αυτή την φορά τις θεολογικές του αντιλήψεις, καταδικάστηκε μαζί με τους συντρόφους του ως αιρετικός και φυλακίστηκε σε ένα φρούριο στον κόλπο του Αστακού ή της Νικομήδειας. Μετά την σύνοδο ο πατριάρχης Γρηγόριος Β’ συνέταξε τον περίφημο “τόμο” που καταδίκασε επίσημα τις αιρέσεις του Ιωάννη Βέκκου τις σχετικές με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Ο τρόπος γραφής του ωστόσο θεωρήθηκε ότι δεν ήταν λιγότερο αιρετικός από τις απόψεις του Βέκκου. Επικεφαλής της κίνησης που αντέδρασε έντονα στις θέσεις του Γρηγορίου Β’ ήταν κυρίως οι επίσκοποι Εφέσου Ιωάννης Χειλάς και Φιλαδέλφειας Θεόκλητος, οι οποίοι καταδίωξαν τον Γρηγόριο Β’. Ο τελευταίος οδηγήθηκε έτσι στην παραίτηση τον Ιούνιο του 1289, αφού όμως πρώτα απαλλάχτηκε από την κατηγορία της αίρεσης. Κατά την A. M. Maffry – Talbot, *Athanasius*, 17 και οι Αρσενιάτες συνέβαλαν κατά το δυνατόν για τους δικούς τους βέβαια λόγους στην παραίτηση αυτή του Γρηγορίου Β’. Σχετικά με τη σύνοδο αυτή και τον “τόμο” βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 88–103 και 111.1 κε. Πρβ. V. Laurent, “Les signataires du second synode des Blakhermes”, *EO* 26 (1927), 129–149, σ. 129–149 – J. Gill, *Beccus*, 262 κε. – J. Gill, *Notes*, 299 – J. Meyendorff, *Intoduction à l’ étude de Gregoire Palamas* [Patristica Sorbonensia 3], Paris 1959, 26–28 – A. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283–1289)*, New York 1983.

186. V. Laurent, *Chronologie*, 147 – V. Laurent, *Schisme*, 247–248 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 237.

187. V. Laurent, *Schisme*, 286–287.

188. “Γράμμα τῶν Ζηλωτῶν τὸ πρὸς βασιλέα”, εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 286–287 (στο εξής Γράμμα Ζηλωτῶν), 286.12–15 “πρῶτον μὲν ὡς ἂν γένηται πατριάρχης κατὰ τὴν κανονικὴν παρατήρησιν καὶ περι[ί]ληψιν, ὃν ἡμεῖς ἐκλεξώμεθα τῆς ἡμετέρας ὄντα κοινωνίας καὶ θελήσωμεν τὴν χειροθεσίαν τὸν τοιοῦτον παρὰ ἀνεπιλήπτου ἀρχιερέως εἰληφότα τὸ ἀνάξιον καὶ κωλῶν μηδὲν ἔχοντος”. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 247, 248.

189. Γράμμα Ζηλωτῶν, 286.16–22 “δεύτερον ὡς ἂν τὸ τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας εἰλικρινὲς δόγμα κρατυνθῆ, ἐπικυρωθῆ τε καὶ βεβαιωθῆ[ῖ] πάση ὅ[ρ]πῃ καὶ συνάρσει, ναὶ μέντοι καὶ ἀκριβεῖ συνεργίᾳ τῆς θεοκυβερνήτου βασιλείας σου, τὰ δ’ ἐξίτηλα καὶ νόθα, κενὰ τε καὶ καινοφανῆ σαθρὰ δόγματα ἀποκληθῆ π[ι]αν[τ]ῆ καὶ ἐκκρουσθῆ τέλεον, ὡς ἐπισφαλῆ καὶ ἀπαίσια καὶ μὴ ἐπὶ τῷ θε[μ]ελίῳ τῷ εὐαγγελικῷ καὶ τῷ ἀγίῳ συμβόλῳ τεθεμελιωμένα τῆς πίστεως”. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

190. Γράμμα Ζηλωτῶν, 286.23–24 “τρίτον ὡς ἂν λυθῶσι παρ’ αὐτοῦ αἱ τομογραφίαι, αἱ

ου οι Αρσενιάτες ζητούσαν τώρα να διαγραφεί από τα δίπτυχα της Εκκλησίας ως αφορισμένοι και σφετεριστή¹⁹¹, ενώ το πέμπτο και τελευταίο αφορούσε στην εξέλιξη των ιερέων που έπρεπε να τύχουν μιας πολύ προσηκτικής κανονικής εξέτασης¹⁹².

Οι απαιτήσεις όμως αυτές των Αρσενιατών, τις οποίες παραδίδει συνοπτικά και ο Γεώργιος Παχυμέρης στην Ιστορία του¹⁹³, φάνηκαν μάλλον υπερβολικές στον αυτοκράτορα, που δεν μπορούσε φυσικά να διαγράψει από τα δίπτυχα της Εκκλησίας τον πατριάρχη από τον οποίο είχε στεφθεί. Τις παρέβλεψε απλώς και προώθησε την εκλογή του ασκητικού Αθανασίου¹⁹⁴ στον πατριαρχικό θρόνο, ενός μοναχού που ο ίδιος ο Ανδρόνικος Β' είχε εγκαταστήσει σε μια μονή στην περιοχή Ξηρολόφου στην Κωνσταντινούπολη. Πίστευε προφανώς και για άλλη μια φορά ότι ο Αθανάσιος, ένας ευσεβής και απλός μοναχός θα ήταν αποδεκτός από τους Αρσενιάτες¹⁹⁵.

Ο Αθανάσιος μετά από κάποια ένδειξη απροθυμίας να αναλάβει την πατριαρχία χειροτονήθηκε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στις 14 Οκτωβρίου

έπιτορκία, αί ύπογραφαί και οί άφορισμοί, οί πάλαι ποτέ γεγονότες". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

191. Γράμμα Ζηλωτών, 287.25–26 "τέταρτον ώς άνεκβληθῆ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ τὸ τοῦ κῦρ Ἰωσήφ μνημόσυνον ώς άφορισμένον και μοιχοῦ". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

192. Γράμμα Ζηλωτών, 287.27–35 "πέμπτον ώς άν γένηται κρίσις περι τῶν ιερέων κανονικῶς τὸ έλεος ἔσομαί σοι Κύριε, πρραχθείη και συγγνωσθείη έν τῇ Ἐκκλησίᾳ αὐτῇ κατά τε τὸν τῆς έκτις και οίκοιμενικῆς συνόδου ρβ' ιερόν κανόνα τόν φάσκοντα ὅσα ἡ άκριβεια βούλεται και τὸ συμπαθές άπαιτεῖ οὐκ άλλως γίνεται εἰ μή εὐκαίρως και συνδιακρίσει κοινῇ κατά [ταύτην] τήν ῥῆσιν... Ἐκδηλότερον τοῦτο λέγομεν ὅτι, σωζομένων τῶν άνωθεν διαληφθέντων κεφαλαίων, ίνα γίνηται και ἡ παραδοχή κατά τήν τοῦ άγίου Ταρασίου πρᾶξιν, ἡνπερ μετά τῆς άγίας και ιεράς ζ' συνόδου πεποίηκεν". Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248.

193. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 138.11–139.3.

194. Πληροφορίες για τον Αθανάσιο Α' παίρνουμε κυρίως από τις επιστολές του (βλ. σημ. 12). Επίσης από τους ιστορικούς του 14ου αιώνα, Γεώργιο Παχυμέρη και Νικηφόρο Γρηγορά, οι οποίοι διάκεινται εχθρικά (περισσότερο ο Γεωργ. Παχυμέρης και λιγότερο ο Νικηφ. Γρηγοράς) στις μεταρρυθμίσεις στις οποίες προέβη αργότερα ο Αθανάσιος Α' (βλ. κυρίως Γεωργ. Παχυμέρης Α', 148, 313 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 180, 182–184) και από δύο βίους του πατριάρχη που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα. Πρόκειται για τον Βίο του Αθανασίου που έγραψε ο Θεόκτιστος Στουδίτης και που εξέδωσε ο Α. Papadopoulos – Kerameus (ed.), "*Zitija drux Vselerskix patriarxov XIVv., svv. Afanasija I i Isidora I', Zapiski istorikko – filol. fakul' teta Imperatorskogo S.* – Peterburgsko Universiteta LXXVI (1905), 1–51 και για τον Βίο του Αθανασίου που έγραψε ο Ιωσήφ Καλόθετος και δημοσίευσε ο Αθανάσιος Παντοκρατορινός (εκδ.), "Βίος και πόλιτεια Αθανασίου Α', οίκοιμενικού πατριάρχου συγγραφείς υπό Ιωσήφ Καλόθετου", *Θρακικά* 13 (1940), 56–107 (στο εξής *Καλόθετου Βίος Αθανασίου*). Πρβ. *PLP* 1 (1976), Nr 415 – J. L. Boonjamra, *Church Reform*, 29–37 – T. S. Miller – J. Thomas, "The Monastic Rule of Patriarch Athanasios I. An Edition, Translation and Commentary", *OCP* 62 (1996), 353–371, σ. 353–354.

195. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 108.4–6, 145.7–18. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 248–249 – Α. – M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 18 – J. L. Boonjamra, *Church Reform*, 140.

1289¹⁹⁶. Το γεγονός έπρεπε κανονικά να χαροποιήσει τους μοναχικούς κύκλους, εφόσον στο ύψιστο εκκλησιαστικό αξίωμα είχε ανέλθει κάποιος από τις τάξεις τους. Στην πραγματικότητα όμως συνέβη το αντίθετο, γιατί ο Αθανάσιος Α', άνθρωπος υπεράνω όλων των παρατάξεων μέσα στην Εκκλησία, άρχισε αμέσως να εισάγει μεταρρυθμίσεις, για να σταματήσει τη διαφθορά που κυριαρχούσε στο χώρο της Εκκλησίας και των μοναστηριών¹⁹⁷.

Ο πατριάρχης διέθετε έναν πυρήνα οπαδών που συμεριζονταν τις απόψεις του, όπως και την σιωπηρή υποστήριξη του ίδιου του αυτοκράτορα. Φαίνεται όμως πως δεν αρκούσαν, γιατί τα μέτρα που έσπευσε να πάρει προκειμένου να εξυγιάνει την βυζαντινή Εκκλησία και κοινωνία (όπως πίστευε) τον κατέστησαν πολύ γρήγορα αντιδημοτικό μεταξύ των εκκλησιαστικών ανθρώπων της Κωνσταντινούπολης, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνα που έπλητταν τις μοναστικές περιοσίες¹⁹⁸.

Μεταξύ όλων των άλλων, εναντίον του πατριάρχη καταφέρονταν και οι Αρσενιάτες. Με την άνοδο του Αθανασίου Α' στον πατριαρχικό θρόνο είχαν αποτύχει για άλλη μια φορά να αποκτήσουν την εξουσία της Εκκλησίας. Συνέχισαν έτσι όπως ήταν φυσικό, την πολεμική εναντίον και του νέου πατριάρχη, ο οποίος με τη σειρά του αποδείχτηκε ανυποχώρητος να διαπραγματευτεί μαζί τους. Και μολονότι ο Αθανάσιος Α' δεν είχε κάποια συγκεκριμένη στάση είτε θετική είτε αρνητική απέναντι στους σχισματικούς πριν από την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο, κατέστησε αμέσως εμφανές ότι δεν θα ανεχόταν με κανένα τρόπο τη φατριαστική δράση των Αρσενιατών, όσο ήταν πατριάρχης¹⁹⁹.

Ο Αθανάσιος Α' αποκαλούσε συνήθως τους Αρσενιάτες στις επιστολές του "ρακενδύτας" και "Έυλωτές"²⁰⁰, ενώ αυτό που τον εκνεύριζε περισσότερο σε ε-

196. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 139.20-140.3 και 146.1-3. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 147 - A. -M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 17 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 44.

197. A. -M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 17-18 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 164. Για τις μεταρρυθμίσεις του Αθανασίου Α' βλ. κυρίως *Επιστολές* 7, 23, 25, 28, 30-32, 69, 79 (=V. Laurent, *Regestes*, nos. 1597, 1621, 1613, 1620, 1598-1600, 1614 και 1643) - Γεωργ. Παχυμέρης Α', 149.1-10 - Νικηφ. Γρηγοράς, I, 182. Πρβ. A. -M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 22-24, 27 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 46-47.

198. Όλες οι πηγές, ακόμη και οι αγιολογικές, μαρτυρούν την αντιδημοτικότητα του καθεστώτος του Αθανασίου Α', βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 148-149 - Νικηφ. Γρηγοράς, I, 180-182 - *Καλοθέτου Βίος Αθανασίου*, 90. 94-97. Πρβ. A. -M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 19 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 47-49.

199. Ο Αθανάσιος Α' ήταν αποστασιοποιημένος από τις διαμάχες στους κόλπους της βυζαντινής Εκκλησίας και κοινωνίας πριν την άνοδό του στην πατριαρχία. Η μόνη του σχέση με το κίνημα των Αρσενιατών ήταν το γεγονός ότι ένας από τους δασκάλους του ήταν ο Αθανάσιος Λεπενδρινός που ανήκε στους Αρσενιάτες, βλ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 43 & 23, 140.

200. Η ονομασία "Έυλωτές" αποτελούσε προφανώς λογοπαίγνιο της λέξης Ζηλωτές, με την ο-

κείνους ήταν ο αντι-ιεραρχικός χαρακτήρας του αγώνα τους από το 1265 και μετά, ο οποίος εκδηλώθηκε έντονα στις αρχές της βασιλείας του Ανδρονίκου Β'. Οι Αρσενιάτες δηλαδή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είχαν θέσει υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητα των χειροτονιών που συντελέστηκαν από τους πατριάρχες και επισκόπους μετά τη δεύτερη καθαίρεση του Αρσενίου. Καταδίκασαν λοιπόν από τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Ανδρονίκου Β' όχι μόνο την ιεραρχική, αλλά και την ιερατική ακόμη φύση της Εκκλησίας. Ο Αθανάσιος Α' θεωρούσε αυτήν τη στάση αιρετική, επειδή πίστευε ότι η ιεραρχία και η πειθαρχημένη δομή της εκκλησίας ήταν ουσιαστικά η πηγή της εσωτερικής ελευθερίας της²⁰¹.

Οι Αρσενιάτες λοιπόν που έτρεφαν εχθρικά αισθήματα και για τον νέο πατριάρχη δεν έχαναν ευκαιρία να ξεσηκώσουν τον λαό εναντίον του. Με ορμητήριό τους τη μονή Μωσηλέ στην πρωτεύουσα υποκινούσαν συνεχώς ταραχές²⁰². Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι μεγάλο μέρος του ανώτερου κλήρου προσχώρησε τότε στη μερίδα των Αρσενιατών, προκειμένου να πολεμήσουν πιο αποτελεσματικά τον σκληροτράχηλο πατριάρχη, ενώ φυσικό ήταν τη γενική δυσσάρεσκεια προς τον Αθανάσιο Α' να εκμεταλλευτούν και οι πολιτικοί αντίπαλοι του Ανδρονίκου Β', για να πετύχουν τους δικούς του στόχους²⁰³.

Έτσι ο αδελφός του αυτοκράτορα Κωνσταντίνος²⁰⁴ και ο πρωτοστράτωρ Μιχαήλ Στρατηγόπουλος²⁰⁵ με την υπόσχεση ότι θα καθαιρούσαν τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' εφόσον ανέβαιναν στο θρόνο, κέρδισαν την υποστήριξη των αντιπάλων του τελευταίου στη συνωμοσία που οργάνωσαν κατά του Ανδρονίκου Β'. Αυτήν άρχισαν να εξυφαίνουν, όταν στάλθηκαν με ένα σώμα στρατού στην Μικρά Ασία, για να συνοδεύσουν τον αυτοκράτορα στην περιοδεία του εκεί²⁰⁶. Βέβαια τη συνωμοσία, την οποία φαίνεται πως εκμεταλλεύτηκαν και οι

ποία οι ίδιοι οι Αρσενιάτες επιθυμούσαν να τους αποκαλούν και δεν αποκλείεται η υπόθεση της Α. -Μ. Maffry Talbot ότι αποτελούσε συνδυασμό του όρου Ζηλωτές με τη λέξη ξύλον, για να δείξει τη σκληρότητά τους ή με το ρήμα ξηλώνω που αναφερόταν μάλλον (κατά την Α. -Μ. Maffry Talbot) στον σχισματικό τους χαρακτήρα. Βλ. *Επιστολές* 19, 24, 81, 109. Πρβ. Α. -Μ. Maffry Talbot, *Athanasius*, 20 - Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481 & 115 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 142.

201. V. Laurent, *Schisme*, 270 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 140-141.

202. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 593.14-18. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 141.

203. V. Laurent, *Schisme*, 242 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 50.

204. *PLP* 9 (1989), Nr 21492.

205. *PLP* 11 (1991), Nr 26898.

206. Η περιοδεία του Ανδρονίκου Β' στην Μ. Ασία, που κράτησε τρία χρόνια (1290-1293), εκτός του ότι έδειχνε τη διάθεση του αυτοκράτορα να ενισχύσει την παραμελημένη από τον πατέρα του περιοχή ήταν εν μέρη και μια προσπάθεια προσέγγισης των αντιπάλων του Αρσενιατών. Στα

Αρσενιάτες, ανακάλυψε γρήγορα ο Ανδρόνικος Β'. Αφού δίκασε και καταδίκασε επί τόπου τους συνωμότες, τους έσυρε δέσμιους κατά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη και τους έριξε στη φυλακή²⁰⁷.

Μπροστά στην αντίδραση αυτή κατά του πατριάρχη ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να του ζητήσει να παραιτηθεί. Ο Αθανάσιος Α' υπέβαλε επίσημα την παραίτησή του στον Ανδρόνικο Β' στις 16 Οκτωβρίου 1293 και αποσύρθηκε στο μοναστήρι του στον Ξηρόλοφο²⁰⁸. Μαζί με την παραίτησή του, ωστόσο, είχε συντάξει και ένα γράμμα, το οποίο έκρυψε στην Αγία Σοφία. Με αυτό αναθεμάτιζε εκείνους που τον είχαν κατηγορήσει συμπεριλαμβανομένου και του αυτοκράτορα²⁰⁹. Όταν ανακαλύφθηκε το γράμμα το 1297, τάραξε αναμφισβήτητα τον Ανδρόνικο Β' και τον επηρέασε ώστε να επαναφέρει τον Αθανάσιο Α' στον πατριαρχικό θρόνο, καθώς το ζήτημα του αφορισμού δεν είχε ξεκαθαριστεί πλήρως²¹⁰.

4. Δράση των Αρσενιατών κατά την πατριαρχία του Ιωάννη ΙΒ' (1294-1303)

Τον Αθανάσιο Α' αντικατέστησε στην πατριαρχία ένας μοναχός γνωστός για την αρετή και την πνευματικότητά του, ο Κοσμάς από τη Σωζόπολη της Μαύρης Θάλασσας, που ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο ως Ιωάννης ΙΒ' την 1η Ιανουαρίου 1294 (1294-1303)²¹¹.

Και ο Ιωάννης ΙΒ' επιλέχτηκε από τον Ανδρόνικο Β' με την ελπίδα ότι θα μπορούσε να ειρηνεύσει την Εκκλησία. Σύντομα όμως άρχισε να εκδηλώνεται από τους εκκλησιαστικούς κύκλους έντονη δυσσαρέσκεια και για τη δική του

πλαϊσιά της μάλιστα ο αυτοκράτορας επισκέφτηκε το 1290 τον έκπτωτο Ιωάννη Δ' στο φρούριο των Νικητιάτων στην Μ. Ασία, όπου βρισκόταν τότε και του ζήτησε συγχώρεση για τα δεινά που του είχε προξενήσει ο Μιχαήλ Η'. Βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 103.16-105.12 - Νικηφ. Γρηγοράς, I, 173.5-174.9. Πρβ. Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 141 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 141 & 7 - A. Failler, "Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymères (Livres VII-XIII), *REB* 48 (1990), 5-87 (στο εξής *Histoire*), σ. 14-15 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 163.

207. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 154.10-165.16, 424-425. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 50 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 199.

208. *Επιστολές* 111, 115 - Γεωργ. Παχυμέρης Α', 165.17-178.5 - Νικηφ. Γρηγοράς, I, 191. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 50-52 - A. - M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 19.

209. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 169-173 - V. Laurent, *Regestes*, no 1553. Πρβ. A. - M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 51.

210. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 249-257, 301. Πρβ. A. - M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 53-54.

211. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 182-186. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 146-147 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 55 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 166.

διακυβέρνηση²¹², ενώ οι Αρσενιάτες, που για άλλη μια φορά είχαν στερηθεί τον πατριαρχικό θρόνο, συνέχισαν να προκαλούν αναταραχές στην Εκκλησία. Δεν δίστασαν επιπλέον να ενισχύσουν και την μεγάλη εξέγερση του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού²¹³ εναντίον του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου²¹⁴.

Ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, γιος του πρωτοβεστιαρίου Μιχαήλ Ταρχανειώτη και ανηψιός του αυτοκράτορα, είχε διοριστεί το 1293 από τον τελευταίο στρατηγός και δούκας του θέματος των Θρακησίων. Ο διορισμός του ήταν μέρος της προσπάθειας να ενισχυθεί στρατιωτικά η περιοχή, που πλήττονταν ολοένα και περισσότερο από τις τουρκικές επιδρομές. Ο Φιλανθρωπηνός ήταν εξαίρετος στρατιωτικός και πέτυχε εκπληκτικές νίκες το 1294 κατά των Τούρκων εδραιώνοντας έτσι την βυζαντινή κυριαρχία στα εδάφη της δικαιοδοσίας του²¹⁵.

Οι κάτοικοι της Μ. Ασίας είδαν, όπως ήταν φυσικό, τον Φιλανθρωπινό σαν σωτήρα τους. Απέδωσαν την επιτυχή επέμβαση σε αυτόν και όχι στον αυτοκράτορα και την κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, προς τους οποίους έτρεφαν μίσος και δυσπιστία. Επιπλέον τον ώθησαν να στασιάζει κατά της κεντρικής εξουσίας. Ο ίδιος ο Αλέξιος δίστασε αρχικά, καθώς όμως διέθετε την υποστήριξη των κατοίκων και μοναχών της περιοχής – Αρσενιατών ως επί το πλείστον – τελικά στασίασε το 1295. Η στάση του όμως δεν κράτησε πολύ. Ο υφιστάμενός του Λιβαδάριος²¹⁶, που είχε έδρα του το Νεόκαστρο²¹⁷, παρέμεινε πιστός στον Ανδρόνικο Β' και δωροδόκησε τους Κρήτες στρατιώτες του Φιλανθρωπινού να συλλάβουν τον τελευταίο και να τον τυφλώσουν τα Χριστούγεννα του 1295²¹⁸.

212. Οι επίσκοποι τον κατηγορούσαν ότι αγνοούσε το κανονικό δίκαιο και συχνά τις συνοδικές αποφάσεις, ενώ ο κοσμικός κλήρος της Αγίας Σοφίας ότι παρέβλεπε τις προαγωγές τους. Βλ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 55.

213. *PLP* 12 (1994), Nr 29752.

214. V. Laurent, *Schisme*, 243 – A. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18.

215. H. Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la region de Smyrne entre les deux occupations turques (1081–1317) particulièrement au XIIIe siècle", *TM* 1 (1965), 2–202 (στο εξής *Smyrne*), σ. 151 – A. Laiou, "Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planoudes", *BMGS* 4 (1978), 89–99 (στο εξής *Observations*), σ. 89, 91 – A. Λαίου, *Βασιλεία*, 142 – H. – V. Beyer, "Die Chronologie der Briefe des Maximos Planudes an Alexios Dukas Philanthropenos und Dessen Umgebung", *REB* 51 (1993), 111–137 (στο εξής *Chronologie*), σ. 111–112 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 199–200.

216. *PLP* 6 (1983), Nr 14859.

217. Το Νεόκαστρο ή Νεόκαστρα ήταν ένα από τα θέματα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Βλ. H. Ahrweiler, *Smyrne*, 133–137, 163–165.

218. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 210–229.10. Πρβ. A. Laiou, *Observations*, 89–90 – A. Λαίου, *Βασιλεία*, 142, 145 – A. Failler, *Histoire*, 28–37 – H. – V. Beyer, *Chronologie*, 113 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 200.

Μετά την απομάκρυνση του Φιλανθρωπινού οι Τούρκοι αναθάρρησαν και άρχισαν πάλι τις επιδρομές με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί ξανά η άμυνα της περιοχής. Τότε ο αυτοκράτορας βάζοντας σε πρώτη μοίρα την ανόρθωση της Μικρασίας και την επίτευξη μιας κάποιας έστω ανοχής εκ μέρους του ντόπιου πληθυσμού προς αυτόν και την κυβέρνησή του, παραμέρισε τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και τοποθέτησε διοικητή της μικρασιατικής περιοχής τον Αρσενιάτη Ιωάννη Ταρχανειώτη το 1297²¹⁹.

Ο Ιωάννης Ταρχανειώτης ήταν ικανός στρατηγός με εξαιρετικές διοικητικές αρετές και εκτέλεσε με επιτυχία την αποστολή του. Πήρε πίσω τις γαίες από αυτούς που τις κατείχαν παράνομα και τις μοίρασε σε στρατιώτες, δημιουργώντας έτσι έναν τοπικό στρατό και στόλο που βελτίωσαν προσωρινά τη θέση των Βυζαντινών στην περιοχή. Οι μεταρρυθμίσεις του ωστόσο για την εξυγίανση της περιοχής έμελλαν να σταματήσουν δύο χρόνια αργότερα. Τότε ο Ιωάννης δέχτηκε την ταυτόχρονη επίθεση τόσο του ορθόδοξου κλήρου με επικεφαλής τον Θεόληπτο Φιλαδελφείας, που όπως άλλωστε και ο ίδιος ο πατριάρχης, τον αποστρεφόταν γιατί ανήκε στην ομάδα των Αρσενιατών, όσο και των μεγαλογαιοκτημόνων της περιοχής που πλήγηκαν από τα μέτρα του. Αυτοί λοιπόν τον κατηγορήσαν ότι σχεδίαζε εξέγερση και, παρόλο που ο Ταρχανειώτης αντέκρουσε τις κατηγορίες, δεν κατάφερε να κρατήσει τη θέση του. Προς το καλοκαίρι του 1300 αναγκάστηκε να αφήσει τη Μικρά Ασία και πήγε στη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόταν τότε ο αυτοκράτορας, για να δηλώσει αυτοπροσώπως την πίστη του προς αυτόν²²⁰.

Με την απομάκρυνση και του Ιωάννη Ταρχανειώτη από τα μικρασιατικά εδάφη ματαιώθηκε οριστικά κάθε προσδοκία αναδιοργάνωσης της βυζαντινής

219. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 258.1-13. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 292 - Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 143-144 - Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας του ομολογητού (1250-1322). Βίος και έργα*, α' τόμος (Εισαγωγή), β' τόμος (Κριτικό κείμενο - σχόλια), Κατερίνη 1996 (στο εξής Θεόληπτος, τ. Α' ή Β'), τ. Α', 82-83. Ο Ιωάννης Ταρχανειώτης που νωρίτερα όπως είδαμε είχε φυλακιστεί από τον αυτοκράτορα για τις ακραίες αρσενιατικές θέσεις του αποφυλακίστηκε μετά από μια ακόμη σύνοδο που συγκάλεσε ο αυτοκράτορας για τη λύση του αρσενιατικού σχίσματος το 1296. Κατά τη σύνοδο αυτή οι Αρσενιάτες δεν υποχώρησαν από τις θέσεις τους καθώς "έκεινα και πάλιν προβαλλομένων ἃ διη καὶ πρότερον προεβάλλοντο" και ο μέχρι τότε μετριοπαθής Υάκινθος στράφηκε πάλι προς τους αδιαλλάκτους και κλείστηκε στη φυλακή, βλ. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 206-208. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 305 - Π. Νικολάου, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 222 & 1. Περίπου τότε χρονολογείται μάλιστα και η συγγραφή του "Λόγου υπέρ των σχιζομένων".

220. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 258.13-262.14. Πρβ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 292-293 - Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 144 - Α. Constantinides Hero, "Theoleptos of Philadelphia (ca. 1250-1322): From Solitary to Activist", *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire. Papers from the Colloquium Held at Princeton University 8-9 May 1989*, Princeton, New Jersey 1991, 27-38 (στο εξής Theoleptos), σ. 33 - Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεόληπτος*, τ. Α', 83-85.

άμυνας στην περιοχή. Το 1302 με την ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων από τους Τούρκους στην πεδιάδα του Βαφέος κοντά στη Νικομήδεια, επιταχύνθηκε η διαδικασία απώλειας και της βόρειας Μικράς Ασίας, ενώ όλη η ενδοχώρα εκτός από κάποιες οχυρωμένες πόλεις είχε περάσει στα τουρκικά χέρια. Η βοήθεια εξάλλου που ζήτησε λίγο αργότερα ο Ανδρόνικος Β' από τους μισθοφόρους του Ρογήρου de Flor, για να αντιμετωπίσει την τουρκική προέλαση, έφερε μεγαλύτερα βάρη στους Βυζαντινούς. Άρχισαν τότε οι τελευταίοι για άλλη μια φορά να εγκαταλείπουν τις περιοχές που είχαν προσβάλει οι Τούρκοι και να καταφεύγουν ως πρόσφυγες είτε στις οχυρωμένες πόλεις, όπως τη Νίκαια, τη Νικομήδεια, την Προύσα, είτε στην Κωνσταντινούπολη και τα νησιά της Προποντίδας²²¹.

Έπρεπε λοιπόν ο αυτοκράτορας να έρθει αντιμέτωπος για άλλη μια φορά με τις εξαγριωμένες ομάδες των Αρσενιατών, που είχαν ενισχυθεί και από τους εξ Ανατολής πρόσφυγες. Ο Ανδρόνικος Β' αντιλήφθηκε τότε ότι μόνο δίνοντας στους σχισματικούς την πατριαρχία που τόσα χρόνια ζητούσαν θα ησύχαζε ο ίδιος και το κράτος από την προκλητική συμπεριφορά και τις αναταραχές που διαρκώς προκαλούσαν²²².

Για το λόγο αυτό εκμεταλλεύτηκε την παραίτηση που του έστειλε το 1302 ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΒ' απηυδισμένος από την εχθρότητα που είχε αντιμετωπίσει. Ο πατριάρχης βέβαια δεν επιθυμούσε στην πραγματικότητα να παραιτηθεί και η παραίτησή του είχε υπαγορευθεί σε στιγμή θυμού. Όταν όμως θέλησε αργότερα να επιστρέψει στο πατριαρχείο από τη μονή Παμμακαρίστου²²³, όπου είχε αποσυρθεί, ο αυτοκράτορας δεν δέχτηκε, καθώς έλπιζε ότι αυτή τη φορά θα τερμάτιζε το σχίσμα των Αρσενιατών²²⁴.

221. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 293 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 182–184 – Α. Λαίου, *Βασιλεία*, 144. Για τη δράση των μισθοφόρων της Καταλανικής Εταιρείας του Ρογήρου de Flor και τις συνέπειές της βλ. κυρίως N. Banescu, "Le patriarche Athanase Ier et Andronic II Paléologue – État religieux, politique et social de l' empire", Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique, 23 (1942), 28–56, σ. 36–46 – G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 183–187.

222. V. Laurent, *Schisme*, 249 – Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συννομοσία*, 481. – Στην προκλητική συμπεριφορά των Αρσενιατών πρέπει να προσθέσουμε και το γεγονός ότι τιμούσαν τους νεκρούς τους ως ομολογητές, σύμφωνα με μαρτυρία του Γεωργ. Παχυμέρη Α', 354, 480. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Μονή Μωσηλέ*, 92.

223. Μοναστήρι της Κωνσταντινούπολης με εκκλησία της Αγίας Μαρίας. Βλ. C. Mango, Pammakaristos Church of Hagia Maria, *ODB*, v. 3, 1567–1568.

224. Γεώργ. Παχυμέρης Α', 341–344, 349–354 "Τῷ μέντοι γε βασιλεῖ ἔνθεν μὲν ὄρωντι τὴν ἐπὶ τῷ παραιτεῖσθαι πολλάκις εὐκολίαν τοῦ Ἰωάννου, ἔνθεν δ' αὖθις ὑπονοουμένῳ τὴν τῶν Ἀρσενιατῶν ἕς ἔσχατον ἄντοχὴν, ὡς οὐδ' ἂν εἰρηνευσόντων ἄλλως εἰ μὴ γε καθ' αὐτοὺς τὰ τῆς ἐκκλησίας πράγματα γένοιτο, ἔννοιά τις ἐπιεί, ἥδη καὶ τοῖς λογισμοῖς αὐτοῦ, προκαθίσασα, μήπως θεῶ δοκοῦν τὰ τούτων ὁ δὲ τὰ πόρρω διώκοι, καὶ ὧν ἴσως τελεσθέντων οὐδὲν

Έσπευσε λοιπόν ο Ανδρόνικος Β΄ να συγκαλέσει μια μυστική σύνοδο στην μέση της νύχτας (“των νυκτῶν ἄωρι”²²⁵), στην οποία πήραν μέρος διαπρεπείς Αρσενιάτες. Εκεί αποφασίστηκε ότι οι επίσκοποι που υπηρέτησαν επί Ιωάννη ΙΒ΄ θα κρατούσαν τις θέσεις τους, ὅρος που αποτελούσε παραχώρηση των σχισματικών προς τον αυτοκράτορα. Επίσης ότι η εκλογή του νέου πατριάρχη θα αναθέτονταν στους Αρσενιάτες μοναχούς, παραχώρηση του αυτοκράτορα προς αυτούς. Είχε επιλεγεί μάλιστα από τους σχισματικούς ο επίσκοπος Μαρμαριτζίων Θεσσαλίας για τη θέση του πατριάρχη, ο οποίος είχε χειροτονηθεί πριν από τις διαμάχες που ακολούθησαν την καθάρωση του Αρσενίου και δεν είχε πάρει μέρος στη σύναψη της ένωσης με τη Ρώμη, ούτε στην προετοιμασία της. Η συμφωνία αυτοκράτορα – σχισματικών καταγράφηκε επιπλέον σε ένα επίσημο έγγραφο και προς στιγμή φάνηκε ότι οι Αρσενιάτες είχαν εξασφαλίσει τη νίκη²²⁶.

Γρήγορα όμως ο Ανδρόνικος Β΄ άλλαξε την στάση του, όταν ο πρώην πατριάρχης Αθανάσιος Α΄ προφήτεψε καταστροφή για την πρωτεύουσα, που επαληθεύτηκε από μια σεισμική δόνηση. Ο αυτοκράτορας πείστηκε τότε ότι μόνο ένας άνθρωπος προικισμένος με το χάρισμα της προφητείας θα έπρεπε να αναλάβει την πατριαρχία²²⁷. Αθέτησε λοιπόν τη συμφωνία του με τους Αρσενιάτες και, αφού πίεσε τον Ιωάννη ΙΒ΄, που εν τω μεταξύ ξαναδιεκδικούσε τον πατριαρχικό θρόνο, να παραιτηθεί οριστικά (21 Ιουνίου 1303), επανεγκατέστησε τον Αθανάσιο Α΄ στο θρόνο στις 23 Ιουνίου 1303²²⁸.

5. Οι Αρσενιάτες κατά την δεύτερη πατριαρχία του Αθανασίου Α΄ (1303–1309)

Η συμπεριφορά αυτή του Ανδρονίκου Β΄ απογοήτευσε για άλλη μια φορά τους σχισματικούς και σκλήρυνε ακόμη περισσότερο την στάση τους. Οι Αρσε-

ὀνήϊστον γένοιτο, καὶ διὰ ταῦθ' ὀδηγοῦν τὸ θεῖον τὴν τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸ πατριαρχεῦν ἐμποιεῖ νόρκην, εὐχερῶς παραιτουμένον καὶ τῆς τυχοῦσης προφάσεως” (353.15–354.7). Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 249 – Α. – M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 21–22.

225. Γεωργ. Παχυμέρης Α΄, 354.20.

226. Γεωργ. Παχυμέρης Α΄, 354–357. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 249–250 – Α. – M. Maffry Talbot, *Correspondence*, 22.

227. Γεωργ. Παχυμέρης Α΄, 359–362. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 250 – Α. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18.

228. Γεωργ. Παχυμέρης Α΄, 375–384. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 148 – Α. – M. Maffry Talbot, *Athanasius*, 18 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 59.

νιάτες λοιπόν, χωρίς βέβαια να είναι οι μόνοι, εκδήλωσαν πάλι ουσιαστική αντίδραση στον πατριάρχη Αθανάσιο Α²²⁹.

Αλλά και ο ίδιος ο πατριάρχης εξακολουθούσε να μην τρέφει καλύτερα αισθήματα γι' αυτούς. Συχνά στις επιστολές του καταφερόταν εναντίον τους για τα προβλήματα και τις ταραχές που προκαλούσαν στην αυτοκρατορία, όπως και για την κρυφή και υποχθόνια δράση τους, που κατέστρεφε εκ των έσω την Εκκλησία. Τους κατέκρινε επιπλέον, γιατί χρησιμοποιούσαν γυναίκες του κινήματός τους είτε για να κείρουν κάποιον μοναχό είτε για να μεταλάβουν τον λαό και παραβίαζαν έτσι τους εκκλησιαστικούς κανόνες²³⁰.

Σε μια επιστολή του άλλωστε του 1304 ή 1305 ο πατριάρχης συμπεριλάμβανε τους Αρσενιάτες στον κατάλογο των βασικών του ανταγωνιστών, τους οποίους διέκρινε μάλιστα σε πέντε ομάδες και τους κατηγορούσε ότι έσχιζαν σε ανάλογα κομμάτια το σώμα του Χριστού²³¹. Δεν είναι του παρόντος να αναλύσουμε τους λόγους που ώθησαν τις άλλες τέσσερις ομάδες να υιοθετήσουν εχθρική στάση απέναντι στον πατριάρχη. Σε γενικές γραμμές η αντίδρασή τους οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Αθανάσιος Α', που είχε βέβαια την πλήρη υποστήριξη του αυτοκράτορα²³², συνέχισε την μεταρρυθμιστική του προσπάθεια, η οποία παρόλο που είχε μια λογική βάση και κάποιο κοινωνικό περιεχόμενο, έπληττε άμεσα τις ομάδες αυτές²³³.

Όσο για τους Αρσενιάτες, αυτοί γνώριζαν καλά ότι ο Αθανάσιος Α' δεν θα δεχόταν ποτέ τις απαιτήσεις και τους όρους που έθεταν για να συμβιβαστούν με την επίσημη Εκκλησία. Γι' αυτό και συνέχισαν τη δράση εναντίον του²³⁴. Και ο αυτοκράτορας που συνειδητοποίησε ότι οι σχισματικοί θα εκμεταλλεύονταν και το παραμικρό κοσμικό ή εκκλησιαστικό σκάνδαλο για να ξεσηκώσουν το

229. V. Laurent, *Schisme*, 250 – Α. – Μ. Maffry Talbot, *Correspondence*, 24.

230. V. Laurent, *Regestes*, no 1737. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 144, 145.

231. Οι άλλες τέσσερις ομάδες εκτός από τους Αρσενιάτες ήταν οι υποστηρικτές της ένωσης με τη Ρώμη, οι ακόλουθοι των πατριαρχών Αλεξανδρείας και Αντιοχείας και ο κλήρος της Αγίας Σοφίας, βλ. Επιστολή 69 (=V. Laurent, *Regestes*, no 1614). Πρβ. Α. – Μ. Maffry Talbot, *Athanasius*, 19.

232. Για το γεγονός ότι ο Αθανάσιος Α' είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη του αυτοκράτορα βλ. V. Laurent, "Les serment de l' empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanase Ie, lors de sa seconde accession au trône oecumenique (Sept. 1303)", *REB* 23 (1965), 124–139, σ. 133 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 60.

233. Για τις μεταρρυθμίσεις του Αθανασίου Α' και τη γενικότερη εκκλησιαστική και κοινωνική πολιτική του βλ. κυρίως Α. – Μ. Maffry Talbot, *Athanasius*, 13–28 – D. Constantelos, "Life and Social Welfare Activity of Patriarch Athanasios I of Constantinople", *Θεολογία* 46 (1) (1975), 611–625 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 62–84, 91–138, 149–213 – Δ. Καλομοιράκης, "Ο Οικουμενικός πατριάρχης άγιος Αθανάσιος Α' και η Διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μ. Ασίας κατά το 1303", *ΔΚΜΣ* 8 (1990–91), 23–50.

234. Α. – Μ. Maffry Talbot, *Athanasius*, 21.

λαό εναντίον του ίδιου και του πατριάρχη, συγκάλεσε άλλη μια σύνοδο τον Σεπτέμβριο του 1304 για να τους πείσει να συμβιβαστούν²³⁵. Εβγαλε μάλιστα απο τη φυλακή και τον αρχηγό των Αρσενιατών Ιωάννη Ταρχανειώτη²³⁶, τον οποίο είχε φυλακίσει επειδή αντιδρούσε στον πατριάρχη Αθανάσιο Α'. Παρέστη έτσι έτσι και ο Ιωάννης στη σύνοδο²³⁷.

Ο αυτοκράτορας εκφώνησε τότε προς τους συγκεντρωμένους Αρσενιάτες μια δημηγορία, με την οποία αναρωτιόταν, γιατί οι τελευταίοι εξακολουθούσαν να “σχίζονται”, εφόσον η Εκκλησία ορθοδοξούσε. Επίσης τους παρότρυνε να του υποδείξουν έναν αρχιερέα, στον οποίο υπακούουν. Διαπίστωσε τότε ότι δεν υπάκουαν σε επίσκοπο και ότι όλος ο αγώνας τους στηριζόταν στον αφορισμό του πατριάρχη Ιωσήφ και στη Διαθήκη του Αρσενίου, της οποίας μάλιστα τη γνησιότητα αμφισβήτησε²³⁸.

Η δημηγορία ωστόσο του Ανδρονίκου Β', που είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις αντι-αρσενιατικές θέσεις των επισκόπων Ιωάννη Χειλά Εφέσου και Θεολήπτου Φιλαδελφείας²³⁹, δεν έπεισε και αυτή την φορά τους Αρσενιάτες, που αρ-

235. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 461.15–462.1 “τούς δέ γε σχιζομένους έναντι μετ' εικάδα Γαμηλιώνος ὁ κρατῶν συνήγεν”. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 142.

236. Ο Υάκινθος, ο άλλος αρχηγός των Αρσενιατών δε ζούσε πλέον κατά την δεύτερη παραίτηση του Ιωάννη ΙΒ' το 1303, βλ. Ι. Συκουτρής, *Σχίσμα*, 306.

237. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 462.1–4. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 236.

238. Γεωργ. Παχυμέρης Α', 462–475. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 142–143 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 236–237.

239. Ο Μητροπολίτης Εφέσου Ιωάννης Χειλάς στο έργο του “Ιωάννου τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ἐφέσου, Λόγος συντεθεις κατὰ σχισματικῶν ἐκ διαφόρων κανόνων ἀποστολικῶν τε καὶ συνοδικῶν καὶ ἐτέρων χρήσεων Γραφικῶν ἀποδεικνύς ὅτι ὀρθοδοξούσης τῆς ἐκκλησίας ἀλόγως ταύτης δίστανται οἱ νῦν ταύτης ἀποσχιζόμενοι καὶ ὡς εἰ μὴ ταύτη ἐνωθεῖεν μεγάλην ἔξουσι τὴν καταδικὴν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, ἐφ' οἷς αὐτοὶ τε οὐ βούλονται εἰρηνεῦειν οὕτως ἐχούσης τῆς Ἐκκλησίας χάριτι Θεοῦ ὀρθοδόξως καὶ ὑπὲρ ὧν αἴτιοι πολλοὶς σκανδάλου καὶ ἀπωλείας γεγόνασιν”, εκδ. J. Darrouzès, *Documents inédits d' ecclesiologie byzantine*, Paris 1966, 348–413 υποστήριξε ὅτι τὸ κύριο πρόσωπο στὴν Ἐκκλησία εἶναι ὁ ἐπίσκοπος. Ὅσοι ἐπομένως στεροῦνται ἐπισκόπου πρέπει νὰ συνεργάζονται με τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία. Καὶ στεροῦνταν ἐπισκόπου τόσο οἱ ἀδιάλακτοι Αρσενιάτες τὴν ἐποχὴ τοῦ χωρισμοῦ τους ἀπὸ τους συνεργάσιμους, ὅσο καὶ ὅλοι οἱ Αρσενιάτες κατὰ τὴ σύνοδο τοῦ 1304. Ὁ Ἰωάννης Χειλάς ἀντέκρουε ἐπιπλέον τὶς ἀντι-εραρχικὲς θέσεις τῶν Αρσενιατῶν καθὼς υποστήριξε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος εἶχε “κοινωνήσει” κατὰ τὴν δεύτερη πατριαχία του με τους χειροτονημένους ἀπὸ τον πατριάρχη Νικηφόρο Β' καὶ ὅτι γι' αὐτό οἱ σχισματικοὶ δὲν ἔπρεπε νὰ διαμαρτύρονται γιὰ τὶς χειροτονίες αὐτές. Ἀλλὰ καὶ ὁ Φιλαδελφείας Θεολήπτος ἀκολουθώντας τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἰωάννη Χειλά προέτρεπε σε δύο λόγους τοῦ (1. “Θεολήπτου μητροπολίτου Φιλαδελφείας περὶ τοῦ φεύγειν τοὺς ἀποσχιζομένους τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, προσεδρεύειν ἐν τοῖς θείοις ναοῖς, ὑπέικειν τε τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ τοὺς λειτουργοῦς Κυρίῳ αἰδεῖσθαι τε καὶ τιμᾶν” καὶ 2. “Τοῦ αὐτοῦ Θεολήπτου ἐπισκόπου Φιλαδελφείας ἕτερος λόγος λαληθεὶς πρὸς τὸ κατὰ τὴν Φιλαδέλφειαν χριστιανικώτατον πλήρωμα, ἔπεινῶν καὶ ἀποδεχόμενος τοὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ σχολάζοντας καὶ τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἀκού-

νήθηκαν φυσικά να συμβιβαστούν. Τότε ο αυτοκράτορας τερμάτισε τη σύνοδο, αφού τους ζήτησε τουλάχιστον “τόν μὲν λαὸν οὐδὲν ἐπιταράττειν ἐχόμενα τριβῶν τιθέντας σκάνδαλα, αὐτοὺς δὲ καθ’ αὐτοὺς μένοντας ἡσυχάζειν”²⁴⁰. Ἐτσι οἱ Ἀρσενιάτες ἐπέστρεψαν στη μονὴ Μωσιλέ, που δεν ἔπαψε να ἀποτελεῖ κέντρο ἀντίδρασης παρὰ το γεγονός ὅτι τοποθετήθηκε και φρουρὰ ἔξω ἀπὸ αὐτή για να ἀποφευχθοῦν τυχόν ταραχές²⁴¹.

Δεν δίστασαν μάλιστα το χειμῶνα του 1305/6 να υποστηρίξουν τη συνωμοσία του Ἰωάννη Δριμέως²⁴² για τὴν ἀνατροπὴ του Ἀνδρονίκου Β’²⁴³. Ὁ Ἰωάννης Δριμύς που προερχόταν ἀπὸ τις δυτικὲς επαρχίες ἐμφανίστηκε ὡς νόμιμος διεκδικητὴς του βυζαντινοῦ θρόνου καθὼς διέδιδε ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια του Θεοδώρου Β’ Λάσκαρη²⁴⁴. Φυσικὸ ἦταν λοιπὸν να προσελκύσει στον ἀγῶνα του ἐκτὸς τῶν ἄλλων και τους υποστηρικτὲς τῶν Λασκαριδῶν, που ἔτρεφαν ἀντιπαλαιολόγια αἰσθήματα και που ἐκφράζονταν κυρίως μέσα ἀπὸ το κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν²⁴⁵. Ἡ συνωμοσία ἐξυφάνθηκε μέσα στην πρωτεύουσα. Μόλις ἀποκαλύφθηκε οἱ συνωμότες συνελήφθησαν και ἀπὸ μια σύνοδο ἀφορίστηκαν, ἐνῶ οἱ Ἀρσενιάτες μέσα στην καρδιά του χειμῶνα ἐκδιώχτηκαν ἀπὸ τὴ μονὴ Μωσιλέ και ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Πόλης²⁴⁶.

οντας και μετὰ φόβου τοῖς θεοῖς μυστηρίοις προσερχομένους, ἐλέγχων δὲ ἅμα και παρακαλῶν πρὸς ἐπιστροφὴν τοὺς ἀποστρεφόμενους τὴν κοινωνίαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν και τοὺς ἐκκλησίας χωριζομένους”, ἐκδ. Ἰ. Γρηγορόπουλος, *Θεόληπτος*, τ. Β’, 305–345) τους σχιζομένους να μὴ ἀπέχουν ἀπὸ τα μυστήρια και να μὴ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία. Τις ἀπόψεις αὐτὲς βέβαια ἀντέκρουσαν οἱ Ἀρσενιάτες, ὅπως ὁ Μακάριος Πισιδίας και ὁ Υἰάκινθος (αν ἀποδώσουμε σ’ αὐτὸν τελικὰ τὸν “Λόγο ὑπὲρ τῶν σχιζομένων”). Βλ. Π. Νικολόπουλος, *Ἀνέκδοτο Δοκίμο*, 220–223, 241.

240. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 479.14–15.

241. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 475–480. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481 – Π. Νικολόπουλος, *Ἀνέκδοτο Δοκίμο*, 237.

242. *PLP* 3 (1978), Νρ 5830.

243. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481.

244. Ἐπιστολὴ 81 – Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 592–593. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 463–464. Το γεγονός ὅτι ὁ Ἰωάννης Δριμύς παρουσιάστηκε το 1305 ὡς νόμιμος διεκδικητὴς του θρόνου μας ὁδηγεῖ ἐπίσης στο συμπέρασμα ὅτι ὁ γιος και διάδοχος του Θεοδώρου Β’ Λάσκαρη εἶχε μάλλον πεθάνει, βλ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 464.

245. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 480–481.

246. Γεωργ. Παχυμέρης Α’, 593.15–17 “μὴ μόνον τοὺς τοῦ Μωσιλέ μονῆς ἀλλὰ και τῆς πόλεως ξυνέπιπτε μετοικίζεσθαι, και ταῦτα καιρῶ χειμῶνος και κρύους”. Πρβ. Α. Σταυρίδου – Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 461, 481, 482–487 – Α. Failler, “Le complot antidynastique de Jean Drimys”, *REB* 54 (1996), 235–244, κυρίως σ. 240. – Παρατηρῶντας ὅτι οἱ πηγὲς τῆς περιόδου ὑπονοοῦν ἀπλῶς τὴ συμμετοχὴ τῶν Ἀρσενιατῶν στις συνωμοσιές ἐναντίον του Ἀνδρονίκου Β’ (βλ. και παραπάνω) θα μπορούσε κανεὶς να υποστηρίξει ὅτι ἴσως ὁ αυτοκράτορας τὴ χρησιμοποιοῦσε ὡς πρόσχημα, για να δικαιολογεῖ τις διώξεις ἐναντίον τους (ὅπως ἰσχυρίστηκε και ὁ Ι. Συκουτρῆς, *Σχίσμα*, 292). Το γεγονός ὅμως ὅτι ὅλες σχετίζονταν με τὴν περιοχὴ τῆς Μ. Ἀσίας και τα δικαιώματα τῶν Λασκαριδῶν σε συνδυασμὸ με τὴν ἐντονη δράση τῶν σχισματικῶν ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β’ (που φαίνεται ἄλλω-

Ακόμα και διωγμένοι όμως οι σχισματικοί δεν σταμάτησαν να προκαλούν προβλήματα στον Ανδρόνικο Β'²⁴⁷, που συνειδητοποίησε ότι μόνο αν ικανοποιούσε τελικά τα αιτήματά τους και απομάκρυνε από την πατριαρχία τον άκαμπο Αθανάσιο Α', που είχε αρνηθεί και να συζητήσει ακόμη το συμβιβασμό με τη φατρία των Αρσενιατών, θα θεράπευε την πληγή. Και αυτός ήταν ο βαθύτερος λόγος που τον οδήγησε να συγκατατεθεί στην οριστική απομάκρυνση του Αθανασίου Α' από την πατριαρχία²⁴⁸.

Ο πατριάρχης λοιπόν, άρρωστος και κουρασμένος από την εχθρότητα που είχε αντιμετωπίσει και εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει, παραιτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1309 και αποσύρθηκε στο μοναστήρι του στον Ξηρόλοφο. Στις 9 Μαΐου του 1310 τον διαδέχτηκε ο πατριάρχης Νήφων Α' (1310-1314)²⁴⁹, που έμελε να πετύχει τελικά την ένωση των Αρσενιατών με την επίσημη Εκκλησία²⁵⁰.

Πριν προχωρήσουμε όμως στην μελέτη των συνθηκών κάτω από τις οποίες επιτεύχθηκε η ένωση, ας δούμε μέσα από όσα εκθέσαμε παραπάνω, πως εξελίχθηκε και ποια ήταν η φύση του κινήματος των Αρσενιατών κατά την δεύτερη φάση του, στα χρόνια δηλαδή του Ανδρονίκου Β'.

6. Εξέλιξη – φύση του κινήματος των Αρσενιατών επί Ανδρονίκου Β'

Μελετώντας την πορεία των Αρσενιατών κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν αλληλένδετη με τη στάση του ίδιου του αυτοκράτορα απέναντι στα εκκλησιαστικά αλλά και στα πολιτικά ζητήματα.

Το κίνημα ενδυναμώθηκε, όταν μετά την αποκατάσταση της Ορθοδοξίας ο Ανδρόνικος Β' ανέβασε στον πατριαρχικό θρόνο τον μισητό στους Αρσενιάτες πατριάρχη Ιωσήφ Α'. Οι Αρσενιάτες πρόβαλαν ξανά τις διεκδικήσεις τους, που παρουσίαζαν ωστόσο κάποιες διαφορές σε σχέση με εκείνες των ετών της βασι-

στε και από τις συνεχείς εκκλήσεις του αυτοκράτορα προς αυτούς για ησυχία, βλ. παραπάνω στο αντίστοιχο κεφάλαιο) μας αφήνει λίγα περιθώρια αμφιβολίας για την υποστήριξη από μέρους τους των εν λόγω συνωμοσιών.

247. Υποστηρίζεται από την Α. Laiού, *Latins*, 218 ότι οι Αρσενιάτες προκειμένου να πλήξουν τον Ανδρόνικο Β' ήταν διατεθειμένοι να ευνοήσουν ακόμη και τα σχέδια του Καρόλου Valois για την κατάληψη του βυζαντινού θρόνου στα 1307.

248. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 146.

249. *PLP* 8 (1986), Nr 20679.

250. *Καλοθέτου Βίος Αθανασίου*, 105-106 – Νικηφ. Γρηγοράς, I, 258-261. Πρβ. V. Laurent, *Chronologie*, 148-149 – V. Grumel, "La date de l' avènement du patriarche de Constantinople Niphon Ier", *REB* 13 (1955), 138-139, σ. 138 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 87-90 (όπου και οι γενικότερες συνθήκες παραίτησης του Αθανασίου Α').

λείας του Μιχαήλ Η' και προσέδιδαν στο κίνημά τους έναν "εκδικητικό" κατά κάποιον τρόπο χαρακτήρα. Γιατί τα αιτήματα των σχισματικών φανέρωναν ότι πρόθεσή τους δεν ήταν πια ή δεν ήταν κυρίως η τήρηση των κανόνων της Εκκλησίας και η αλλαγή της εκκλησιαστικής πολιτικής των αυτοκρατόρων, όπως επί Μιχαήλ Η', αλλά μάλλον η απόκτηση της εξουσίας της Εκκλησίας και η εκκαθάριση και τιμωρία των κατά τη γνώμη τους παρανόμων²⁵¹.

Οι Αρσενιάτες χωρίστηκαν κυρίως μετά τη σύνοδο του Αδραμυττίου σε δύο μέρη: στους μετριοπαθείς, που δεν αναγνώριζαν τους επισκόπους που χειροτονήθηκαν μετά την εξορία του Αρσενίου (1265), και στους αδιάλλακτους, που απέρριπταν όλο το ιερατείο. Παρόλη τη διαίρεση όμως το κίνημα δεν έχασε τη δυναμικότητά του παρά μόνο μετά τον θάνατο του Ανδρονίκου Σάροδων, όταν δεν διέθετε πια έναν ισχυρό επίσκοπο, στον οποίο να υπακούει. Αρχισε τότε να βάλλεται δοιμύτατα από τους εκκλησιαστικούς αντιπάλους του, όπως τον Ιωάννη Χειλά, που υποστήριξε ότι όσοι στερούνται επισκόπου πρέπει να συνεργάζονται με την επίσημη Εκκλησία, διαφορετικά θεωρούνται ακάθαρτοι και μοιχοί²⁵².

Διατηρούσε έτσι το κίνημα των Αρσενιατών, αν και κάπως διαφοροποιημένο, τον εκκλησιαστικό του χαρακτήρα, ενώ σε αυτή την περίοδο εκδηλώθηκε ξεκάθαρα και ο πολιτικός του χαρακτήρας. Ενώ δηλαδή και κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Η' οι Αρσενιάτες εκδήλωσαν τα φιλολασκαρικά και αντιπαιολόγια αισθήματά τους, επί Ανδρονίκου Β' ενίσχυσαν επιπλέον τις κατά καιρούς αντιδυναστικές συνωμοσίες προσπαθώντας εκτός των άλλων σε μια ύστατη προσπάθεια να σώσουν την πατρογονική γη από την αδιαφορία των Παλαιολόγων και τις τουρκικές επιδρομές²⁵³.

Η σταδιακή όμως πτώση των φρουρίων της Μ. Ασίας στα χέρια των Τούρκων στέρησε από τους Αρσενιάτες τις ρίζες τους, μείωσε αρκετά τη δύναμή τους και συνέβαλε στη δημιουργία των συνθηκών που οδήγησαν τελικά στην ένωσή τους με την επίσημη Εκκλησία μετά από μια πενήνταχρονη περίπου αντίδραση²⁵⁴.

Και σε αυτή τη φάση το κίνημα των Αρσενιατών στελέχωναν κυρίως κατώτεροι κληρικοί, μοναχοί και άνθρωποι από τα χαμηλότερα στρώματα. Σε αυτούς προστέθηκαν και οι πρόσφυγες από την Μ. Ασία. Με εξαίρεση λοιπόν κάποια μέλη της ανώτερης τάξης και της βασιλικής-οικογένειας, όπως ο Ιωάννης

251. V. Laurent, *Schisme*, 244 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 140.

252. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 143 – Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμο*, 221.

253. A. Constantinides Hero, *Theoleptos*, 31 – D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 162, 198–202.

254. D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 171.

Ταρχανειώτης, που ανήκαν στις τάξεις τους, εξακολουθούσαν να συνιστούν λαϊκό κίνημα με εκκλησιαστικές και πολιτικές διεκδικήσεις²⁵⁵.

Οι όροι του τελικού συμβιβασμού

Μετά την παραίτηση του άκαμπτου πατριάρχη Αθανασίου Α' άνοιξε ο δρόμος για την ένωση των σχισματικών με την επίσημη Εκκλησία. Οι Αρσενιάτες από τη μια μεριά είχαν χάσει με την σταδιακή εξάπλωση των Τούρκων στην Μικρά Ασία τις βάσεις του αντιδυναστικού τους αγώνα, ο οποίος συνιστούσε και την πολιτική τους δράση. Επιπλέον φάνηκαν να συνειδητοποιούν ότι με την αρνητική στάση το κίνημά τους δεν είχε πετύχει τίποτε τόσα χρόνια και ότι θα μπορούσαν ίσως να φανούν πιο αποτελεσματικοί λειτουργώντας μέσα στην επίσημη Εκκλησία. Από την άλλη μεριά ο Ανδρόνικος Β' ήταν προφανώς έτοιμος να προβεί σε παραχωρήσεις που άλλοτε του φαινόταν υπερβολικές²⁵⁶.

Μόλις λοιπόν ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο ο διαλλακτικός Νήφων Α', οι Αρσενιάτες έκαναν το πρώτο βήμα προς τη συμφιλίωση θέτοντας έξι όρους, με τους οποίους θα δέχονταν την ένωση με τον επίσημο κλήρο. Για πρώτη φορά στην ιστορία του σχίσματος δεν συμπεριλαμβάνονταν στους όρους εκείνος με τον οποίο ζητούσαν να δοθεί η διοίκηση της Εκκλησίας στους ίδιους. Το γεγονός αυτό αποτελούσε ουσιαστική παραχώρηση από μέρους των σχισματικών για την επίτευξη της ένωσης, εφόσον αναγνώριζαν έτσι σιωπηρά τη νομιμότητα της παλαιολόγειας δυναστείας²⁵⁷.

Τόσο ο αυτοκράτορας όσο και ο νέος πατριάρχης δέχτηκαν τους όρους των Αρσενιατών κάνοντας χρήση της "οικονομίας" (της επιείκειας δηλαδή και συγχώρεσης σε κάποιες περιπτώσεις) και κατέληξαν έτσι σε μια συμφωνία που διατυπώθηκε γραπτά²⁵⁸. Τα έξι σημεία της συμφωνίας ήταν τα εξής:

1. Η διαγραφή του ονόματος του πατριάρχη Ιωσήφ Α' από τα δίπτυχα της εκκλησίας. Αυτή ήταν πλέον εφικτή, καθώς το 1310 ελάχιστοι ήταν εκείνοι που ενδιαφέρονταν για την τύχη του ονόματος του Ιωσήφ Α'. Λίγο αργότερα όμως μέσα στον 14ο αιώνα η μνήμη του πατριάρχη Ιωσήφ Α' αποκαταστάθηκε και ε-

255. Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, *Συνωμοσία*, 481.

256. V. Laurent, *Schisme*, 251 - D. Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 171.

257. V. Laurent, *Schisme*, 251 - Α. Laiou, *Latins*, 245 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

258. Πρόκειται για το πρόσταγμα του Ανδρονίκου Β' που κατέστησε τους όρους των σχισματικών αποδεκτούς και το οποίο δημοσίευσε ο V. Laurent (εκδ.), Έγγραφο 2, "Τὸ ἴσον τοῦ περὶ τῆς συμβίβσεως προστάγματος", 289-292 στο σχετικό με το σχίσμα των Αρσενιατών άρθρο του (συντ. *Schisme*). Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 255 - Α. Laiou, *Latins*, 245 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

πανήλθε στο Συνοδικό της Κυριακής της Ορθοδοξίας και μάλιστα κατά σύμπτωση (;) εισήχθη μαζί με εκείνη του πατριάρχη Αρσενίου σε ένα εδάφιο²⁵⁹.

2. Ο δεύτερος όρος της συμφωνίας ήταν η ομολογία της ορθόδοξης πίστης εκ μέρους του αυτοκράτορα. Αυτή θα περιλάμβανε την απόρριψη κάθε ξένου δόγματος από την παραδοσιακή πίστη, και την επιβεβαίωση των δογμάτων που είχαν παραληφθεί από τους πατέρες της Εκκλησίας²⁶⁰. Φαίνεται ότι οι Αρσενιάτες ήθελαν με τον όρο αυτό να αποσπάσουν από τον Ανδρόνικο Β' μια δημόσια ομολογία της πίστης του, με μια επίσημη δέσμευση ότι θα φρόντιζε για την αγνότητα της πίστεως. Ο Ανδρόνικος Β' δεν δίστασε να δεχτεί και αυτόν τον όρο. Εξέδωσε επιπλέον για το λόγο αυτό ένα πρόσταγμα, στο οποίο ακριβώς διαδήλωνε την ορθόδοξη πίστη του²⁶¹.

3. Το τρίτο που ζητούσαν οι Αρσενιάτες ήταν η λύση και συγχώρηση από μέρους του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως όλων των αφορισμών και επιορκιών που έγιναν από την αρχή του σχίσματος²⁶². Η άφεση αυτή, που προφανώς θα αφορούσε τόσο τους λατινόφρονες όσο και τους κοινωνούς του Ιωσήφ Α', ήταν μάλλον, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί και ο V. Laurent, “ένα αφιλοκερδές μέτρο το οποίο οι αγνοί Αρσενιάτες ενέκριναν για χάρη του μαραζωμένου σώματος της Εκκλησίας”²⁶³. Έτσι ο πατριάρχης Νήφων Α' συνέταξε για τον σκοπό αυτόν ένα γράμμα που έλυνε τους αφορισμούς²⁶⁴.

4. Το τέταρτο σημείο της συμφωνίας αφορούσε στους κληρικούς και επισκόπους που είχε χειροτονήσει ο ενωτικός πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος. Αυ-

259. Έγγραφο 2, 290.26–27 “‘Ινα παυθῆ τὸ μνημόσυνον τοῦ πατριαρχεύσαντος κῆρ 'Ιωσήφ ἀπὸ τῆς συναριθμήσεως τῶν πατριαρχῶν”. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 257–260 – J. Guillard, “Le synodikon de l' Orthodoxie: édition et commentaire”, *TM* 2 (1967), 1–316, σ. 261 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

260. Έγγραφο 2, 290.28–31 “‘Ινα γένηται ἀνακήρυξις πάλιν δι' ἡμῶν ὡς καὶ πρότερον τῶν τε πατρικῶν καὶ ὀρθῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων καὶ καταστροφῆ καὶ ἀποκήρυξις τῶν κακῶς εἰσαχθέντων καὶ λαληθέντων ἄλλοτριῶν τοῦ ὀρθοῦ καὶ τῆς 'Εκκλησιαστικῆς παραδόσεως δογμάτων”. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 260 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

261. Έγγραφο 3, “Τὸ ἴσον τοῦ περὶ τῆς εὐσεβοῦς ὁμολογίας καὶ ὀρθοδόξου πίστεως προσατάματος”, εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 293–295. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 260–265 – J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

262. Έγγραφο 2, 290.32–36. “‘Ινα γένηται λύσις καὶ συγχώρησις παρὰ τοῦ παναγιωτάτου μου δεσπότη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τῶν γεγονότων πρὸ χρόνων ἀφορισμῶν τε καὶ ἐπιορκιῶν εἰς ἐκείνων δὴ πάντας τῶν τε ζώντων καὶ τῶν τεθνηκότων ἃ καὶ ἐνέχοντες ταῖς τοιαύταις ἐπιορκίαις καὶ τοῖς ἀφορισμοῖς”. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 265 – O J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 δὲν ἀναφέρει αὐτὸν τὸν ὄρο τῆς συμφωνίας.

263. V. Laurent, *Schisme*, 268.

264. Έγγραφο 5, “Τὸ ἴσον τοῦ ἐπ' ἀμβωνος ἀναγνωσθέντος παρὰ τοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῇ λύσει τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ συγχώρησις πατριαρχικοῦ γράμματος”, εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 303–304. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 265–268.

τοί έπρεπε σύμφωνα με τον όρο των Αρσενιατών να διωχτούν από τις θέσεις τους²⁶⁵. Οι Αρσενιάτες, όπως έχουμε άλλωστε αναφέρει, δεν αναγνώριζαν τις χειροτονίες που έγιναν μετά την δεύτερη καθαίρεση του πατριάρχη Αρσενίου (1265), είχαν φτάσει μάλιστα να υποστηρίζουν ότι το ιερατείο ήταν ανύπαρκτο. Καθώς όμως δεν διέθεταν πλέον ούτε οι ίδιοι στο κίνημά τους επίσκοπο, που να χειροτονήθηκε πριν από τη χρονολογία αυτή, περιόρισαν το αίτημά τους στην περίοδο της ένωσης με τη Ρώμη (1274-1282)²⁶⁶. Ο αυτοκράτορας δέχτηκε να ικανοποιήσει και αυτό τον όρο των σχισματικών και στον Χρυσόβουλλο Λόγο για την άρση του σχίσματος δήλωσε πως θα τιμωρούνταν αναλόγως όσοι ενωτικοί είχαν αποφύγει τα μέτρα που πάρθηκαν κατά καιρούς εναντίον τους²⁶⁷.

5. Ο πέμπτος όρος της συμφωνίας δικαιολογούσε απόλυτα, σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρησή του V. Laurent, την επονομασία των Αρσενιατών ως Ζηλωτών, “καθώς με αυτόν εμφανίζονταν ως πρόμαχοι της αυστηρής τήρησης της Γραφής: *Zelus domus dei comedit me*”²⁶⁸. Σύμφωνα με αυτό τον όρο θα καθίσταντο έκπτωτοι οι ιερωμένοι που κατόπιν εξετάσεως θα αποδεικνύονταν ότι είχαν λάβει το σχήμα τους με δωροδοκία. Επίσης εκείνοι που λόγω του φαύλου βίου τους ήταν ανάξιοι να τελούν οποιοδήποτε ιερό λειτουργήμα²⁶⁹.

Το δεύτερο σκέλος του όρου δεν επιζητούσε παρά την εφαρμογή της παραδοσιακής πειθαρχίας, ενώ το πρώτο που ήταν και το σημαντικότερο έπληττε ουσιαστικά τη σιμωνία που κυριαρχούσε στους κόλπους της Εκκλησίας. Η στάση των Αρσενιατών κατά της σιμωνίας πήγαζε από το κήρυγμα του πατριάρχη Αρσενίου. Σε κείμενό του δυστυχώς χωρίς χρονολογία ο πατριάρχης είχε απαγορεύσει την είσπραξη των “συνθηειών”, του λεγόμενου τέλους ενθρόνισης, με οποιαδήποτε πρόφαση από τον χειροτονούντα αρχιερέα. Επιπλέ-

265. Έγγραφο 2, 290.37-39 “‘Ινα καταπαυθώσι και άργήσωσιν οί έν τή Κωνσταντινουπόλει χειροτονηθέντες παρά του Βέκκου, ει τινές που λανθάνουσι τά της ιερωσύνης νυν εργαζόμενοι και άποπληροούντες”.

266. V. Laurent, *Schisme*, 269-270. Ο J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 & 39 ερμηνεύει αυτό τον όρο των Αρσενιατών ως προληπτικό κατά κάποιον τρόπο μέτρο κατά των ενωτικών, καθώς ο Ανδρόνικος Β' πιεζόταν τότε να ζητήσει τη βοήθεια των Δυτικών, για να βελτιώσει τη στρατιωτική θέση της Ανατολής που κατέρρεε.

267. Έγγραφο 4, “Λόγος Χρυσόβουλλος επί τή ένώσει των διαστάντων μοναχών, είτα συνόντων εις ταύτον τῷ τής Έκκλησίας πληρώματι, λῦσιν ειληφότων των προσισταμένων αὐτοῖς”, εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 297-303. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 & 39.

268. V. Laurent, *Schisme*, 280.

269. Έγγραφο 2, 290.40-43 “‘Ετι γε μήν πέμπτον προς τούτοις, ως άν γένηται εξέτασις, ει τινες άποδειχθώσι δωροδοκία τά της ιερωσύνης κτησάμενοι η και άλλως διά φαύλον βιον του ιερατευειν ανάξιοι και καταβληθώσιν οί τοιοῦτοι και στερηθώσι της ιερατικής άξίας”. Πρβ. J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147.

ον είχε ορίσει το ποσό αυτό να δίνεται στους πιο φτωχούς κληρικούς ή σε υπηρεσίες της Εκκλησίας²⁷⁰. Καθώς μάλιστα αυτήν τη στάση των σχισματικών συμμεριζόταν και ο ίδιος ο Ανδρόνικος Β', που είχε εκδώσει νωρίτερα (το 1295) μια Νεαρά για τον ίδιο σκοπό, δεν είχε κανένα πρόβλημα να αποδεχτεί και αυτόν τον όρο τους²⁷¹.

6. Ο έκτος και τελευταίος όρος της συμφωνίας είναι ενδεικτικός της στάσης των Αρσενιατών καθόλη τη διάρκεια του σχίσματος απέναντι στην ιεραρχία της Εκκλησίας και κυρίως προς τον ανώτατο φορέα της, τον πατριάρχη. Έθεταν λοιπόν οι Αρσενιάτες ως όρο, για να συμφιλιωθούν με τον επίσημο κλήρο, να μην ξανακαθίσουν ποτέ στον πατριαρχικό θρόνο οι δύο τελευταίοι προ του Νήφωνος Α' πατριάρχες, ο Ιωάννης ΙΒ' και ο Αθανάσιος Α'²⁷².

Οι Αρσενιάτες στην δεύτερη φάση του σχίσματος που προκάλεσαν στην Εκκλησία προβάλλαν ως βασική διεκδίκηση το δικαίωμα να διορίζουν πατριάρχη κάθε φορά που χήρευε ο πατριαρχικός θρόνος, εφόσον ο Αρσένιος, τον οποίο επικαλούνταν, είχε καθαιρεθεί παράνομα. Κατά συνέπεια δεν αναγνώριζαν την εκκλησιαστική ιεραρχία, όπως είχε διαμορφωθεί από την καθάρωση του Αρσενίου και εξής. Το δικαίωμά τους όμως αυτό δεν το αναγνώρισε ποτέ ο αυτοκράτορας. Την ώρα λοιπόν της συμφιλίωσης, όταν οι Αρσενιάτες υποχώρησαν και απέσυραν αυτή την βασική τους διεκδίκηση, θέλησαν μ' αυτό τον όρο για χάρη ίσως των πολυετών αγώνων τους να αποκλείσουν από την επάνοδο στην πατριαρχία τους μόνους εν ζωή και ιδιαίτερα εχθρικούς προς τη μερίδα τους προην πατριάρχες²⁷³.

Ούτε την εκπλήρωση αυτού του όρου, που ιδιαίτερα στην περίπτωση του Αθανασίου Α' αντανakλούσε την κοινή εκκλησιαστική γνώμη και όχι μόνο αυτή των Αρσενιατών, αρνήθηκε ο Ανδρόνικος Β'. Έσπευσε λοιπόν να επικυρώσει το ζητούμενο²⁷⁴, ενώ οι Αρσενιάτες δέχτηκαν τον πατριάρχη Νήφωνα Α' ως

270. Mosquens, S. Synod. gr. 336, ff. 87v–89r. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 281–283. Για τις “συνήθειες” γενικά βλ. G. Kolias, *Ämter – und Würdenkauf im früh und mittelbyzantinischen Reich*, Athen 1939 (σ. 31 κε, 86–87, 92) – Α. Σταυρίδου–Ζαφράκα, “Ανέκδοτο “Υπόμνημα” του πατριάρχη Αντωνίου Γ' Στουδίτη (974–979)”, *Βυζαντινά* 10 (1980), 181–191 (συγκεκριμένα σ. 186).

271. V. Laurent, *Schisme*, 281–283. Τραγική ίσως σύμπτωση αποτελεί το γεγονός ότι λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1314 θύμα αυτού του μέτρου έμελλε να πέσει ο ίδιος ο πρωτεργάτης της συμφιλίωσης των Αρσενιατών με την επίσημη Εκκλησία, ο πατριάρχης Νήφων Α' που κατηγορήθηκε ότι είχε πάρει μέρος σε πολλές σιμωνιακές επιχειρήσεις, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 283–284.

272. Έγγραφο 2, 290.45–47 “‘Ινα μηδὲ αὐτοὶ οἱ πρὸ ὀλίγου πατριαρχεύσαντες, ὃ τε κῦρ Ἰθανάσιος καὶ ὁ κῦρ Ἰωάννης, ἀναχθῶσὶ ποτε εἰς τοῦξῆς εἰς τὴν πατριαρχικὴν αὐθις περιωπὴν”. Πρβ. J. L. Boonjama, *Church Reform*, 148.

273. V. Laurent, *Schisme*, 273–274 – J. L. Boonjama, *Church Reform*, 148.

τον νόμιμο διάδοχο του Αρσενίου²⁷⁵.

Αφού λοιπόν καταγράφηκαν και επικυρώθηκαν τα συμφωνημένα, τον Σεπτέμβριο του 1310 έλαβε χώρα μια παράξενη τελετή, κατά την οποία ενώθηκαν οι σχισματικοί με την επίσημη Εκκλησία. Αρχικά κατόπιν διαταγής του Ανδρονίκου Β' μεταφέρθηκαν τα λείψανα του πατριάρχη Αρσενίου, νεκρού εδώ και τριάντα επτά χρόνια, από το μοναστήρι του Αγίου Ανδρέα της Κρίσης στην Αγία Σοφία. Στις 14 Σεπτεμβρίου έβγαλαν το πτώμα του πατριάρχη από τη σαρκοφάγο και ντυμένο με πατριαρχικά κοσμήματα το τοποθέτησαν στον πατριαρχικό θρόνο. Στη συνέχεια έβαλαν στα σκελετωμένα χέρια του το πατριαρχικό γράμμα της συγχώρεσης και λύσης των αφορισμών²⁷⁶ και ο αυτοκράτορας διάβασε δυνατά τον "τόμο" της ένωσης, με τον οποίο διεκήρυσσε ότι οι Αρσενιάτες σταματούσαν την αντίδραση και δέχονταν την ένωση με τον επίσημο κλήρο²⁷⁷. Στο τέλος αυτής της πρώτης φάσης της τελετής το ακροατήριο προσκύνησε με το μέτωπο στη γη και φάνηκε έτσι ότι ο Αρσένιος συγχώρησε τους αφορισμούς και τα αναθέματα που είχε άλλοτε καταφέρει εναντίον των παρευρισκομένων στην τελετή. Για τον λόγο αυτό μάλιστα ο πατριάρχης Νήφων Α' πήρε από τα χέρια του Αρσενίου το κείμενο της άφεσης και το εκφώνησε, προφανώς εκ μέρους του νεκρού πατριάρχη, από την κορυφή του άμβωνα στον λαό και στον κλήρο. Έπειτα τελέστηκε η λειτουργία της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού από πρώην Αρσενιάτες και Ορθοδόξους επισκόπους μαζί και το σχίσμα έληξε επίσημα πια²⁷⁸.

Τα μετά την ένωση

Στην τελετή της ένωσης, που τοποθέτησε οπωσδήποτε τους Αρσενιάτες σε πλεονεκτική θέση, εμφανίστηκαν ένας αυτοκρατορικός Χρυσόβουλλος Λόγος,

274. Έγγραφο 2, 291.74-81. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 277.

275. V. Laurent, *Schisme*, 269. Αν παρατηρήσουμε τους όρους της τελικής αυτής συμφωνίας θα δούμε ότι με εξαίρεση τη διεκδίκηση του πατριαρχικού θρόνου από τους Αρσενιάτες μοιάζουν πολύ με τα αιτήματα που οι ίδιοι είχαν προβάλει το 1289 στο πρόγραμμά τους για τη συμφιλίωση με την επίσημη Εκκλησία. Και είναι χαρακτηριστικό της ωρίμανσης των συνθηκών για την τελική ένωση των σχισματικών με τον υπόλοιπο κλήρο το γεγονός ότι αυτά τα αιτήματα που είχαν φανεί τότε υπερβολικά στον Ανδρόνικο Β' ικανοποιήθηκαν από αυτόν το 1310, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 248-249.

276. Πρόκειται για το Έγγραφο 5 που είδαμε παραπάνω.

277. Πρόκειται για το Έγγραφο 4 που αναφέραμε παραπάνω.

278. J. Darroutzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, fasc. 5-6*, Paris 1977-1979 (στο εξής *Regestes*), no 2003. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 252-253 - A. Laiou, *Latins*, 245 - J. L. Boojamra, *Church Reform*, 147 - J. Hussey, *Church*, 253.

δύο αυτοκρατορικά προστάγματα και μια εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχη Νήφωνα Α', που διακήρυσσαν το τέλος του σχίσματος και την επαναφορά των Αρσενιατών κληρικών στην ορθόδοξη οικογένεια²⁷⁹. Λίγο αργότερα ο αυτοκράτορας εξέδωσε άλλο ένα χρυσόβουλλο, με το οποίο διαβεβαίωνε τους μητροπολίτες Χαλκηδόνος, Αδριανουπόλεως, Μονεμβασίας, Παλαιών Πατρών, Σερρών και Χριστουπόλεως, που φαίνεται ότι δεν είχαν πειστεί για τις ειλικρινείς διαθέσεις του αυτοκράτορα, ότι τα συμφωνημένα σημεία και οι όροι θα παρέμεναν απαραβίαστα²⁸⁰.

Παρόλα αυτά η επίσημη διακήρυξη του τερματισμού του σχίσματος δεν έφερε αμέσως την ειρήνη και την ενότητα στην βυζαντινή Εκκλησία. Υπήρξαν αντιδράσεις τόσο από τη μεριά των Αρσενιατών όσο και από τη μεριά των ορθοδόξων επισκόπων.

Ο πατριάρχης Νήφων Α', για να επιτευχθεί η ένωση, είχε συν τοις άλλοις δελεάσει τους Αρσενιάτες με υποσχέσεις ότι θα τους προωθούσε σε ανώτατες εκκλησιαστικές θέσεις και θα τους παρείχε παχυλά εισοδήματα. Στην πραγματικότητα όμως δεν είχε αρκετές μητροπόλεις και μοναστήρια στη διάθεσή του ώστε να τους ικανοποιήσει όλους. Υπήρξαν έτσι πολλοί δυσαρεστημένοι Αρσενιάτες που επανήλθαν στις προηγούμενες θέσεις τους²⁸¹. Οι πιο σκληροτράχηλοι και αδιάλλακτοι από αυτούς συνέχισαν μάλιστα να προκαλούν προβλήματα, όπως για παράδειγμα το 1315 σχετικά με τις χειροτονίες στη διοίκηση των Μύρων²⁸². Σε κάθε περίπτωση όμως αυτοί που διαμαρτύρονταν δεν ήταν παρά "αρχηγοί χωρίς στράτευμα", καθώς το πλήθος των Αρσενιατών είχε δεχτεί τη συμφιλίωση, και η αντίδρασή τους δεν κράτησε πολύ και δεν επηρέασε τις μετέπειτα εξελίξεις στον χώρο της εκκλησίας²⁸³.

Από την άλλη μεριά υπήρχαν κάποιοι άκαμπτοι επίσκοποι που δεν δέχονταν καμιά συμφιλίωση με τους σχισματικούς. Αντιτάχτηκαν στη χρήση της

279. Εγγραφα 2, 3, 4, 6 ("Εγκύκλιος του πατριάρχου Νήφωνος", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 305–311) αντίστοιχα, εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 289–302, 306–311. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 253 – A. Laiou, *Latins*, 245.

280. Οι μητροπολίτες που αναφέρονται πρέπει να ανήκαν στους οψιμότερους οπαδούς των Αρσενιατών, γιατί ο αυτοκράτορας κατηγορούσε νωρίτερα, όπως είδαμε, τους σχισματικούς ότι δεν διέθεταν επίσκοπο στον οποίο να υπακούουν, βλ. V. Laurent, *Schisme*, 254. Για το χρυσόβουλλο βλ. Εγγραφο 7, "Ιερώτατοι μητροπολίται και υπέρτιμοι Χαλκηδόνος, 'Αδριανουπόλεως, Μονεμβασίας, Παλαιών Πατρών, Σερρών και Χριστουπόλεως, και ύμεις οι σὺν αὐτοῖς εὐρισκόμενοι τιμώτατοι ἐν μοναχοῖς", εκδ. V. Laurent, *Schisme*, 312–313.

281. Νικηφ. Γρηγοράς, I, 262. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 255.

282. J. Darrouzès, *Regestes*, No 2036. Πρβ. J. Hussey, *Church*, 253 & 117. Για τα Μύρα (μητρόπολη της Λυκίας) βλ. C. Foss, *Myra (Μύρα)*, *ODB*, v. 2, 1428.

283. V. Laurent, *Schisme*, 255.

“οικονομίας” που επικαλέστηκαν τόσο ο πατριάρχης όσο και ο αυτοκράτορας για τη λύση του σχίσματος και επέμεναν ότι οι Αρσενιάτες, τους οποίους θεωρούσαν σχισματικούς, δεν έπρεπε να ενταχθούν στο σώμα της Εκκλησίας, χωρίς να αποκηρύξουν πρώτα τα λάθη τους²⁸⁴. Το 1315 μάλιστα φαίνεται πως οι Αρσενιάτες εξακολουθούσαν να διώκονται από τους αδιάλλακτους επισκόπους, αν κρίνουμε για παράδειγμα από τη μαρτυρία ενός Αρσενιάτη κληρικού που προερχόταν από μια επαρχία του βυζαντινού κράτους. Αυτός παραπονέθηκε ενώπιον του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, ότι παρά τα διατάγματα της συμφιλίωσης ο επίσκοπός του του είχε απαγορεύσει την άσκηση των λειτουργικών καθηκόντων, επειδή υπήρξε Αρσενιάτης²⁸⁵.

Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα μητροπολίτη που αρνήθηκε να αναγνωρίσει και πολέμησε την ένωση των Αρσενιατών με την επίσημη Εκκλησία υπήρξε εκείνο του Φιλαδελφείας Θεολήπτου. Όπως ο Ιωάννης Χειλάς Εφέσου έτοι και ο Θεολήπτος είχε συντάξει πραγματείες που στρέφονταν εναντίον του κινήματος των Αρσενιατών²⁸⁶. Υπέρμαχος της ακριβείας των ορθόδοξων δογμάτων της Εκκλησίας, κατηγορούσε μέσα από τα έργα του τους Αρσενιάτες ότι στις δύσκολες στιγμές που η ορθοδοξία διώκονταν αυτοί εμπόδιζαν τους χριστιανούς να εισέρχονται στις εκκλησίες, τους απέτρεπαν από το να μεταλαμβάνουν τα θεία μυστήρια, ενώ αντίθετα τους προέτρεπαν να αθετούν την ιερωσύνη. Τους θεωρούσε επιπλέον αιρετικούς και έμμεσα οπαδούς του Παύλου Σαμοσατέα, επειδή απέφευγαν τη μετάληψη της θείας κοινωνίας από μη Αρσενιάτες ιερείς²⁸⁷. Για τους λόγους αυτούς δεν μπορούσε να δεχτεί την επίσημη συμφιλίωση μαζί τους από μέρους της διοικούσας Εκκλησίας και για έναν λόγο παραπάνω, εφόσον ο ίδιος δεν είχε κληθεί να πάρει μέρος στη σύνοδο που αποφάσισε υπέρ της ένωσης αυτής. Η αντίδρασή του στην αποδοχή των Αρσενιατών ήταν άμεση. Περιορίστηκε στην εκκλησιαστική του περιφέρεια και επί οκτώ χρόνια (1310–1317) δεν συλλειτουργήσε τόσο με τον πατριάρχη Νήφωνα Α' όσο και με τον διάδοχό του Ιωάννη ΙΓ' Γλυκύ (1315–1319), έπαψε δε να μνημονεύει το όνομά τους στις ιεροτελεστίες²⁸⁸.

284. A. Laiou, *Latins*, 245.

285. A. Laiou, *Latins*, 245–246. Πρβ. και J. Gouillard, “Après le schisme arsenite. La correspondance inédite du pseudo – Jean Chilas”, *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique*, 25 (1944), 174–211.

286. Για τα έργα αυτά βλ. παραπάνω σημ. 239.

287. Περί του Παύλου Σαμοσατέα και της διδασκαλίας των μοναρχιανών βλ. Ν. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, τ. Β', *Έκθεση της ορθόδοξης πίστης*, (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 3), Θεσσαλονίκη 1985, 83–85. Πρβ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 116 και & 339.

288. A. Constantinides Hero, *Theoleptos*, 32 – Ι. Γρηγορόπουλος, *Θεολήπτος*, τ. Α', 117–118.

Για τη στάση αυτή ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας δεν υπέστη καμιά συνοδική καταδίκη. Αντίθετα, όταν είχε πια πειστεί ότι πάνω από όλα ήταν αναγκαία η επίτευξη και η διατήρηση της ενότητας του σώματος της Εκκλησίας και ήλθε στην Κωνσταντινούπολη το 1317 έγινε δεκτός με τιμές από τον πατριάρχη, πήρε μάλιστα μέρος και στην ενδημούσα σύνοδο. Έτσι το σχίσμα που προκάλεσε ο Θεόληπτος ήταν προσωρινό και καθαρά προσωπικό και δεν άφησε κανένα απόηχο στον χώρο της Εκκλησίας. Υπήρξε απλώς μια αντίδραση και ήταν φυσικό να προκαλέσει αντιδράσεις η συμφιλίωση της επίσημης Εκκλησίας με τους για μισό περίπου αιώνα σχισματικούς Αρσενιάτες. Καμιά όμως δεν είχε διάρκεια, γι' αυτό και μπορούμε να πούμε κατόπιν όλων των παραπάνω ότι πράγματι η συμφωνία του 1310 πέτυχε να θέσει πρακτικά και οριστικά τέλος στο σχίσμα των Αρσενιατών. Ο Ανδρόνικος Β' ήταν πλέον ελεύθερος να αναδιοργανώσει το κράτος πάνω σε νέες βάσεις, καθώς το απάλλαξε από τις εκκλησιαστικές διαμάχες, τουλάχιστον μέχρι να ταράξει εκ νέου τα νερά της Εκκλησίας το κίνημα του ησυχασμού²⁸⁹.

Συμπεράσματα

Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν έληξε το σχίσμα, που τάρραξε για μισό αιώνα τόσο την βυζαντινή Εκκλησία όσο και την βυζαντινή κοινωνία γενικότερα. Ανακεφαλαιώνοντας και συνοψίζοντας θα αποτολμήσουμε μια σύντομη σκιαγράφηση του σχίσματος των Αρσενιατών σε όλη του την πορεία, για να δούμε συνολικά αυτή τη φορά, ποια ήταν η φύση του και ποιο ρόλο διαδραμάτισε τελικά όλα αυτά τα χρόνια.

Ο όρος “σχίσμα”, που χρησιμοποιούμε για να προσδιορίσουμε την ιδιαίτερη κατάσταση που προκάλεσε το κίνημα των Αρσενιατών στο βυζαντινό κράτος, παραπέμπει από μόνος του στο χώρο της Εκκλησίας. Και ήταν πράγματι εκκλησιαστική η φύση του κινήματος και σχίσματος των Αρσενιατών, εφόσον είχε από την αρχή ως το τέλος του βασικό στόχο την κάθαρση της Εκκλησίας από εκείνους που κατά τη γνώμη των σχισματικών την είχαν “μολύνει” μετά την καθαίρεση του πατριάρχη Αρσενίου, όπως και την αποδέσμευση της Εκκλησίας από τις συνεχείς επεμβάσεις των αυτοκρατόρων.

Κάτω βέβαια από τον μανδύα της προστασίας των ιερών κανόνων και της υπεράσπισης της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας κρύβονταν και πολιτικής φύσε-

289. V. Laurent, *Schisme*, 256 – A. Laiou, *Latins*, 246 – A. Constantinides Hero, *Theoleptos*, 32–33 – I. Γρηγορόπουλος, *Θεόληπτος*, τ. Α', 118 και 129.

ως διεκδικήσεις. Από την αρχή ήδη της εμφάνισής του το κίνημα προσέλκυσε στους κύκλους του τους υπερασπιστές των δικαιωμάτων των Λασκαριδών στον αυτοκρατορικό θρόνο, αλλά και τους κάθε είδους αντιπάλους των σφετεριστών Παλαιολόγων. Ενισχυτικό του πολιτικού χαρακτήρα του σχίσματος είναι μάλιστα το γεγονός ότι, ενώ η καθαίρεση του πατριάρχη δεν ήταν κάτι ξένο στην βυζαντινή Εκκλησία και είχε συμβεί αρκετές φορές στο παρελθόν χωρίς να προκαλέσει μεγάλες και μακροχρόνιες αναταραχές, στην περίπτωση του Αρσενίου κατέληξε στο σχίσμα, επειδή ακριβώς συνδέθηκε από την πρώτη κιόλας στιγμή με το δυναστικό ζήτημα²⁹⁰.

Στην δεύτερη φάση (επί Ανδρονίκου Β') το κίνημα παρουσίασε βέβαια κάποιες διαφοροποιήσεις στους στόχους του, αλλά διατήρησε τόσο τον εκκλησιαστικό όσο και τον πολιτικό του χαρακτήρα. Ο δεύτερος μάλιστα έκανε τώρα πιο απροκάλυπτα την εμφάνισή του. Έτσι στις εκκλησιαστικού χαρακτήρα διεκδικήσεις το κίνημα των Αρσενιατών, που χωρίστηκε επιπλέον σε δύο παρατάξεις, τους μετριοπαθείς και τους αδιάλλακτους, προσέθεσε την απαίτηση να δοθεί στους ίδιους η πατριαρχική εξουσία. Όσο για τις δραστηριότητες των σχισματικών που υποδήλωναν τον πολιτικό χαρακτήρα του κινήματός τους, αυτές πολλαπλασιάστικαν σε αυτή την περίοδο. Οι Αρσενιάτες δηλαδή, καθώς έβλεπαν την υπόθεσή τους να πολυκαιρίζει και να μη δικαιώνεται, υποστήριξαν τις αντιδυναστικές συνωμοσίες που ξέσπασαν κατά καιρούς κυρίως στην Μικρά Ασία. Προσπάθησαν έτσι σε αυτή την φάση, εκτός από το να υπερασπιστούν τα δικαιώματα των Λασκαριδών, να σώσουν επιπλέον την μικρασιατική γη από τις τουρκικές επιδρομές. Γι' αυτό άλλωστε περιέβαλαν με αγάπη κάθε συνωμότη που τους έδινε την εντύπωση ότι είχε τις ικανότητες να πετύχει τη σωτηρία της πατρογονικής τους γης.

Μπορούμε λοιπόν ύστερα από τα παραπάνω να συμπεράνουμε ότι το σχίσμα των Αρσενιατών ήταν κατά κύριο λόγο εκκλησιαστικό-πολιτικό. Αναφέρουμε πρώτη την εκκλησιαστική του φύση γιατί, εκτός από το γεγονός ότι πρώτα προβλήθηκαν οι εκκλησιαστικές διεκδικήσεις, σε όλη τη διάρκεια του σχίσματος ο αγώνας των σχισματικών διεξαγόταν επίσημα σε αυτό ακριβώς το επίπεδο, το εκκλησιαστικό. Τα πλήθη των μοναχών τον κρατούσαν ζωντανό και τόσο οι πατριάρχες όσο και οι δύο πρώτοι Παλαιολόγοι προσπάθησαν ή δεν προσπάθησαν να ικανοποιήσουν τα θρησκευτικά αίτήματα των Αρσενιατών προκειμένου να τους ξαναφέρουν στην τάξη. Και η ίδια η ένωση άλλωστε του 1310 ήταν απότοκος της αποδοχής των εκκλησιαστικών αιτημάτων των σχι-

290. Για τις καθαίρεσεις παλαιότερων πατριαρχών βλ. Π. Νικολόπουλος, *Ανέκδοτο Δοκίμιο*, 226-227. Πρβ. V. Laurent, *Schisme*, 228.

σματικών από τους φορείς της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Πολιτική δε χειρονομία με σκοπό τον κατευνασμό των Αρσενιατών μπορεί ίσως να χαρακτηριστεί μόνο η επίδειξη γενναιοδωρίας εκ μέρους τόσο του Μιχαήλ Η' πρώτα, όσο και του Ανδρονίκου Β' αργότερα προς τον τυφλό Ιωάννη Δ' Λάσκαρη, όταν το κίνημα τους απειλούσε ιδιαίτερα²⁹¹.

Ενώ όμως το σχίσμα προκάλεσαν εκκλησιαστικά κυρίως αίτια, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο και για τον τερατισμό του. Οι Αρσενιάτες οδηγήθηκαν σε αυτόν επηρεασμένοι κατά πολύ και από τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής. Η αδιαφορία στην περίπτωση του Μιχαήλ Η' για την τύχη της Μικράς Ασίας και η αδυναμία στην περίπτωση του Ανδρονίκου Β' να την σώσει από τις τουρκικές επιδρομές έκαναν τους Αρσενιάτες να χάσουν έναν σημαντικό λόγο, για τον οποίο είχαν να αγωνιστούν, τα εδάφη δηλαδή όπου άκμαζε πριν μισό αιώνα η αυτοκρατορία της Νίκαιας, η δική τους όπως τη θεωρούσαν αυτοκρατορία²⁹².

Εκτός από την εκκλησιαστική και την πολιτική θα μπορούσαμε να διακρίνουμε, σε μικρότερο βαθμό, και μια κοινωνική χροιά στο κίνημα και σχίσμα των Αρσενιατών. Το κίνημα αντιπροσώπευε κυρίως τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, αυτά που είχε ευνοήσει με την πολιτική του ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης και είχε προσπαθήσει να βοηθήσει λίγο αργότερα ο Αρσενιάτης Ιωάννης Ταρχανειώτης. Και στις δύο περιπτώσεις όμως (μετά το θάνατο του πρώτου και κατά την μεταρρυθμιστική προσπάθεια του δεύτερου) αυτή που υπερίσχυσε ήταν η αριστοκρατία και μάλιστα η αριστοκρατία της γης, που εκπροσωπούσαν οι Παλαιολόγοι. Η ένωση του 1310 συν τοις άλλοις σήμαινε και τούτο, την αναγνώριση δηλαδή από μέρους των σχισματικών μετά την πενήντάχρονη περίπου αντίστασή τους της νέας τάξης πραγμάτων.

Οι Αρσενιάτες λοιπόν, οι οπαδοί της τήρησης των κανόνων της Εκκλησίας και της συνέχισης της ευνοϊκής προς τα κατώτερα στρώματα πολιτικής των Λασκαριδών (κυρίως του Θεόδωρου Β'), παρά τους συνεχείς αγώνες τους, που επηρέασαν για μισό αιώνα τα εκκλησιαστικά αλλά και τα πολιτικά δρώμενα του βυζαντινού κράτους, τελικά, αλλά συμβιβάστηκαν αξιοπρεπώς με την νικήτρια επίσημη Εκκλησία και κατ' επέκταση με την βασιλεύουσα δυναστεία.

Είναι αξιοσημείωτο ωστόσο το γεγονός ότι ο μακροχρόνιος αγώνας των Αρσενιατών δεν είχε αντίκτυπο και δεν επηρέασε τις αμέσως επόμενες γενιές. Αυτές έβλεπαν πλέον στο πρόσωπο του Αρσενίου τον ισχυρό αντίπαλο της φι-

291. Για την επίδειξη γενναιοδωρίας από τους δύο πρώτους Παλαιολόγους προς τον Ιωάννη Δ' βλ. παραπάνω σημ. 103 και σημ. 206.

292. Βλ. και H. Ahrweiler, *Expérience*, 32 κε.

λενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η' παρά τον υπερασπιστή της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας και των δυναστικών δικαιωμάτων των Λασκαριδών. Για το λόγο αυτό οι υπεραπιστές των δικαιωμάτων του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου δεν δίστασαν λίγα χρόνια αργότερα να επικαλεστούν την ακίνδυνη πλέον υπόθεση του Αρσενίου κατά την έναρξη του εμφυλίου πολέμου με τον Ιωάννη Καντακουζηνό το 1341 για τη διαδοχή του Ανδρονίκου Γ' (1328-1341)²⁹³.

Συγκεκριμένα ο τότε πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας (1334-1347) δικαιολόγησε την επέμβασή του στις κρατικές υποθέσεις προβάλλοντας ως επιχείρημα την επιθυμία του να μη επαναληφθεί το προηγούμενο του Αρσενίου, που είχε αποτύχει να προστατέψει τον ανυπεράσπιστο Ιωάννη Δ' από τις εγκληματικές προθέσεις του Μιχαήλ Η'. Με αυτό τον τρόπο λοιπόν επινοήθηκε ένα παράλληλο από την επίσημη προπαγάνδα: ο Ιωάννης Καντακουζηνός ήταν ο νέος Μιχαήλ Η', ο Καλέκας ένας άλλος πιο δραστήριος Αρσένιος και ο νεαρός Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, για χάρη του οποίου διεξαγόταν φαινομενικά ο πόλεμος, ήταν εκείνος που έπρεπε να ξεφύγει από την τύχη του ομώνυμού του Λάσκαρη. Ο Ιωάννης Ε', όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, φάνηκε πράγματι πιο τυχερός από τον Ιωάννη Δ' και κατάφερε να ανεβεί στον αυτοκρατορικό θρόνο. Όσο για τον Ιωάννη Δ' Λάσκαρη, η ιστορία του φαίνεται πως είχε ήδη γίνει ένας μικρός θρύλος που διηγούνταν οι Βυζαντινοί στους περιηγητές, όπως π.χ. στον Στέφανο από το Novgorod τον 14ο αιώνα²⁹⁴.

293. I. Sevčenko, "Notes on Stephen the Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century", *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, VR (XV), London 1981 (στο εξής *Notes*), 174-175.

294. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία*, 228 κε. - I. Sevčenko, *Notes*, 173-175.

